

ACTA MVSEI APVLENSIS

APVLVM

LI

series *HISTORIA & PATRIMONIUM*



ALBA IULIA

MMXIV

Tehnoredactare: ANA DUMITRAN

Traducerea rezumatelor și verificarea textelor în limba engleză:

ADINA BOGDAN, ANGELIKA REICHMANN

Verificarea textelor în limba franceză: VLADIMIR AGRIGOROAEI

Verificarea textelor în limba germană: VOLKER WOLLMANN

S U M A R

CONTENTS – SOMMAIRE – INHALT

ANA DUMITRAN, <i>The Lady and the Icon. Nagy Márta and the Post-Byzantine Art of Hungary</i>	1
Doamna și Icoana. <i>Nagy Márta și arta post-bizantină din Ungaria</i>	11
List of publications	17

STUDII – STUDIES

MIROSLAW PIOTR KRUK, <i>The Byzantine Gem with Christ Pantocrator from the Church of the Virgin Mary Queen of Poland in Kruszyn</i>	25
<i>Gema bizantină cu reprezentarea lui Hristos Pantocrator din biserica dedicată Fecioarei Maria Regina Poloniei de la Kruszyn</i>	35
Keywords / Cuvinte-cheie	38
WALDEMAR DELUGA, <i>Latin Sources of 18th and 19th Centuries Proskynetaria</i>	39
<i>Tipăriturile ucrainene de la mănăstirea Lavra Pecherska din Kiev (secolele XVII-XVIII)</i>	45
Keywords / Cuvinte-cheie	47
ILIA RODOV, <i>Imagining Theophany in Romania: Synagogue Painting and Christian Orthodox Art</i>	49
<i>Reprezentarea Teofaniei în România: picturile sinagogilor și arta creștină ortodoxă</i>	61
Keywords / Cuvinte-cheie	66
DORIN GIURGIU †, <i>Procesul intentat de guvernul maghiar celor 16 intelectuali transilvăneni, acuzați de spionaj în favoarea României (1915-1916)</i>	67
<i>Proceeding Initiated by the Hungarian Government against 16 Transylvanian Intellectuals, Accused of Espionage in Favour of Romania (1915-1916)</i>	89
Cuvinte-cheie / Keywords	91

DEZBATERI – DEBATES

DANIELA MARCU-ISTRATE, Biserica din secolele X-XI, de influență bizantină, de la Alba Iulia. Restituiri preliminare	93
<i>The 10th-11th Centuries' Byzantine Style Church in Alba Iulia. Preliminary Considerations</i>	121
Cuvinte-cheie / Keywords	128
OVIDIU-VICTOR OLAR, Intrigi politice, strategii de ascensiune socială și genealogii fabuloase. Episcopul Inochentie Micu, cavaler și prefect suprem pentru Dacia al Ordinului „Constantinian” al Sfântului Gheorghe	129
<i>Political Intrigues, Strategies to Achieving a Higher Social Status and Fabulous Genealogies. Bishop Inochentie Micu, Knight and Supreme Prefect for Dacia of the “Constantinian” Order of St. George</i>	143
Cuvinte-cheie / Keywords	161
CSELÉNYI ISTVÁN GÁBOR, The Russian Sophia	163
<i>Sofia rusă</i>	171
Keywords / Cuvinte-cheie	172
NONA PETKOVA, In Focus: Francesco Marcanich and His Precious Gospel Cover	173
<i>În centrul atenției: Francesco Marcanich și prețioasa lui ferecătură de Evangheliar</i>	183
Keywords / Cuvinte-cheie	185
BRANKA IVANIĆ, Starry Sky on the Icons of St. Euthimius of Orthodox Museum in Kecskemét and of the Virgin with the Crucifixion in the National Museum in Belgrade	187
<i>Cerul înstelat de pe icoana Sf. Eftimie de la Muzeul Ortodox din Kecskemét și de pe cea a Maicii Domnului îndurerate de la Muzeul Național din Belgrad</i>	194
Keywords / Cuvinte-cheie	196
IOAN OVIDIU ABRUDAN, Repere pentru o biografie exemplară: Popa Ioan Grigorievici, zugravul bisericii din Benești	197
<i>Landmarks for an Exemplary Biography: Popa Ioan Grigorievici, the Church Painter from Benești</i>	209
Cuvinte-cheie / Keywords	212

THEDE KAHL, S-a vorbit bulgara în Moscopole? Reflecții asupra slavofoniei în Albania de Sud a secolului al XVIII-lea	213
<i>Was Bulgarian Spoken in Moschopolis? Reflections on the Use of Slavic in South- Albania during the 18th Century</i>	221
Cuvinte-cheie / Keywords	222
MARINA DMITRIEVA, Limitrophe Kunstgeschichte. Wie werden Kunstwerke zu Grenzgängern?	223
<i>Aspecte limitrofe în istoria artei. Opere de artă la răscruce de stiluri</i>	234
Schlüsselworte / Cuvinte-cheie	236
JAN NICOLAE, <i>Arca noetica</i> și rotulus-ul Împărăției. Conceptul arhitectural și iconologic al unei biserici din Alba Iulia	237
<i>Arca noetica and rotulus of Kingdom. Architectural and Iconological Concept of a Church from Alba Iulia</i>	259
Cuvinte-cheie / Keywords	262

FONTES

CĂTĂLINA VELCULESCU, <i>Pilda inorogului</i> sau <i>Pilda omului cu următorii multipli</i> în manuscrise românești	263
<i>The Unicorn's Parable or Parable of Man with Multiple Pursuers Within Romanian Manuscripts</i>	280
Cuvinte-cheie / Schlüsselwörter	307
PUSKÁS BERNADETT, <i>Îcônes de la collection gréco-catholique d'art religieuse de Nyíregyháza</i>	309
<i>Icoanele colecției de artă a Bisericii Greco-Catolice din Nyíregyháza</i>	319
Mots-clés / Cuvinte-cheie	320
MIRELA CRISTEA, ANA DUMITRAN, <i>Icoane transilvănene din colecția Muzeului Național al Țăranului Român</i>	321
<i>Transylvanian Icons from the Collection of National Museum of the Romanian Peasant</i>	328
Cuvinte-cheie / Keywords	330
GOCE ŽURA-ANGELIČIN, <i>Significant Data from the Inscription on the Polielej (Chandelier) in the Monastery of St. Naum</i>	331
<i>Date importante din inscripția de pe candelabrul de la Mănăstirea Sf. Naum</i>	333
Keywords / Cuvinte-cheie	334

ELENI VLACHOPOULOU-KARABINA, Viennese Gold Embroideries from the Olympiotissa Monastery of Ellassona	335
<i>Broderii vieneze cu fir de aur de la Mănăstirea Olympiotissa din Ellassona</i>	350
Keywords / Cuvinte-cheie	353
IOANA RUSTOIU, Negustori, meșteri croitori și ateliere de veșminte liturgice între 1850 și 1950	355
<i>Merchants, Master-Tailors and Workshops of Liturgical Vestments between 1850 and 1950</i>	381
Cuvinte-cheie / Keywords	382
VICTOR TUDOR ROȘU, Cinematograful ca instrument ideologic: filmele, sfârșitul anilor '40 și Alba Iulia	383
<i>The Cinema as Ideological Instrument: the Movies, the Late 40s and Alba Iulia</i>	399
Cuvinte-cheie / Keywords	400

MUZEOLOGIE – MUSEOLOGY

GABRIELA MIRCEA, IOANA RUSTOIU, Aspecte ale activității Mu- zeului Regional Alba Iulia (1939-1940), oglindite în arhiva Ținutului Mureș	401
<i>Aspects Concerning Activity of Alba Regional Museum (1939-1940) Mirrored in the Archive of Mureș District</i>	305 415 306
Cuvinte-cheie / Keywords	416
IOAN OPRIȘ, Muzeul din Alba Iulia în anul 1948	417
<i>Museum from Alba Iulia in 1948</i>	422
Cuvinte-cheie / Keywords	422
DAN ANGHEL, Machete din expoziția permanentă a Muzeului Național al Unirii din Alba Iulia	423
<i>Models from the Permanent Exhibition of the National Museum of Unification Alba Iulia</i>	433
Cuvinte-cheie / Keywords	434

NOTE DE LECTURĂ – READER’S NOTES

- MARCEL STANCU, *Sibiul și electrificarea României. Cronică ilustrată 1891-2013*, Editura Honterus, Sibiu, 2013 (Volker Wollmann) 435
- NICOLAE BUCUR, CONSTANTIN CATRINA, *Tezaur de etnografie și folclor în județele Covasna și Harghita*, Editura Eurocarpatica, Sfântu Gheorghe, 2012 (Adriana Țuțuianu) 439
- ANCA ELISABETA TATAY, *Din istoria și arta cărții. Gravura de la Buda (1780-1830)*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2011 (Zevedei-Ioan Drăghiță) 442

RECENZII – REVIEWS

- SILVIA MARIN-BARUTCIEFF, *Hristofor: chipurile unui sfânt fără chip. Reprezentările din cultura românească veche și sursele lor*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2014 (ANA DUMITRAN) 445
- Arhieratikon trilingv. Ms. rom. 1216 de la Biblioteca Academiei Române - Cluj*, Editura Paideia, București, 2013 (ANA DUMITRAN) 448
- Catalogue of the Incunables in the Library and Information Centre of the Hungarian Academy of Science (Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ) INC-MTA*. Compiled by Marianne Rozsondai and Béla Rozsondai. Argumentum Publishing House – Library of the Hungarian Academy of Science, Budapest, 2013 (EMŐDI ANDRÁS) .. 452
- VASILE MUREȘAN, MARCEL NASTE, *Pictori mureșeni în secolul al XVIII-lea. Monografie*, Editura Nico, Târgu Mureș, 2012 (ANA DUMITRAN) 458
- DR. NAGY MÁRTA, *Ohridi Szent Naum Magyarországi kultusza mint az etnikai identitás megőrzésének megnyilatkozása*, Balassi Kiadó – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (VENETA YANKOVA) 482

<u>X</u>	<u>Sumar</u>
MIHAELA PROCA, <i>Un veac de artă ortodoxă în Țara Bârsei (1734-1838)</i> , București, 2011 (ANA DUMITRAN)	485
ВЕРА ГЕОРГИЕВНА ЧЕНЦОВА, <i>Икона Иверской Богоматери (Очерки истории отношений Греческой Церкви с Россией в середине XVII в. по документам РГАДА, «Индрик»</i> , Москва, 2010 (ANA DUMITRAN)	488
Dorin Giurgiu (1950-2013). <i>In memoriam !</i> (VICTOR TUDOR ROȘU)	497
APULUM. ACTA MUSEI APULENSIS, vol. XLI – L (2004-2013), Series <i>HISTORIA & PATRIMONIUM</i> . Indice de autori	503
Lista autorilor	527

BISERICA DIN SECOLELE X-XI, DE INFLUENȚĂ BIZANTINĂ, DE LA ALBA IULIA. RESTITUIRI PRELIMINARE

DANIELA MARCU ISTRATE
cercetător independent, Brașov

In memoriam Radu R. Heitel

Introducere

Așezată în sudul Transilvaniei, pe valea Mureșului, în apropierea zăcămintelor de aur și argint din Munții Metaliferi și totodată în apropierea unor importante zăcămintele de sare, Alba Iulia a fost o locație atractivă pentru habitatul uman încă din preistorie¹. Construirea castrului roman al Legiunii XIII Gemina pe terasa înaltă a Mureșului a pus piatra de temelie a unui destin istoric de excepție: incinta castrului, turnurile și multe dintre clădirile interioare au supraviețuit peste secole și au fost refolosite în diferite conjuncturi pe parcursul mileniului I². Castrul a fost transformat în cetate medievală probabil în sec. XIII³ și a suferit modificări majore abia la începutul secolului al XVIII-lea, prin construirea fortificației în stil Vauban care se păstrează și astăzi. Zidurile castrului au străjuit acest destin și încă pot fi văzute în structura mai multor clădiri din cetate, pe laturile de sud și de nord, iar poarta sudică s-a păstrat într-o proporție remarcabilă până în zilele noastre.

Pe teritoriul cetății, locuințele din secolele IV-VI (perioada post-romană și etapa migrațiilor) au precedat o așezare formată din bordeie și locuințe de suprafață cu instalații de foc și inventar de factură bizantină provincială, care a funcționat aici la sfârșitul mileniului I⁴. În exteriorul cetății, numeroase descoperiri funerare arată, în secolele IX-XI, prezența unei populații numeroase, cu o structură etnică și religioasă complexă, probabil majoritar creștină⁵. Pe baza acestor descoperiri, însumate cu puținele informații ce pot fi deduse din documente, s-a presupus că în sec. IX Alba Iulia a devenit centrul unei formațiuni social-politice locale care a evoluat spre o formă de organizare prestatală⁶. Localitatea a intrat

¹ Alba Iulia 2000, p. 25-36; Moga, Ciugudean 1995, p. 29-47; Marcu Istrate 2009a, p. 19-27.

² Moga 1998; Moga 1999; Anghel 1986, p. 70-71; Rusu 1979, p. 58; Iambor 2005, p. 131-132.

³ Rusu 1979, p. 47-70; Iambor 2005, p. 135-137.

⁴ Rusu 1979, p. 58; Alba Iulia 2000, p. 103-114; Anghel 1994, p. 286-287. O sinteză asupra perioadei la Iambor 2005, p. 170-172; Heitel 1985, p. 225.

⁵ Numeroase descoperiri publicate parțial, mai ales sub forma rapoartelor de săpătură. Heitel 1985, p. 93-95; Heitel 1986, p. 240-248; Heitel 1994-1995, p. 415; Catalog 1996, p. 6-8; Catalog 2002, p. 7-15, cu bibliografia principalelor descoperiri pe teritoriul orașului; Catalog 2006, cu o cartare a descoperirilor funerare și cu bibliografia aferentă.

⁶ Horedt 1954; Alba Iulia 2000, p. 113-117; Heitel 1975b, p. 343; Anghel 1994, p. 286-287.

în istorie cu numele de Bălgrad, de origine slavă, însemnând „cetatea albă”, care a fost tradus apoi în maghiară (Gyulafehérvár) și în germană (Weissenburg).

În procesul complex de cucerire și înglobare a Transilvaniei în structurile de putere ale regatului maghiar, Alba Iulia a jucat un rol aparte încă din sec. X. În jurul anului 1000, această localitate a fost aleasă pentru a deveni sediul Episcopiei (catolice) a Transilvaniei. Centrul religios a fost de la început dublat de un centru politic și implicit economic, Alba Iulia fiind până în epoca modernă sediul conducătorilor provinciei, voievozi sau principii⁷.

În consecința unei astfel de prezențe istorice, Alba Iulia a fost mereu în atenția istoricilor și arheologilor⁸. În reconstituirea istorică, un rol important a revenit arheologiei: cercetări arheologice s-au desfășurat pe teritoriul castrului încă de la sfârșitul sec. XIX⁹, în diferite contexte, cel mai frecvent legate de lucrări utilitare și de restaurarea unor monumente istorice¹⁰. Restaurarea catedralei romano-catolice Sf. Mihail, situată în colțul de sud-vest al castrului roman/fortificației medievale, a creat mai multe oportunități arheologice, începând de la sfârșitul secolului al XIX-lea¹¹. Cercetări sistematice au fost realizate între 1968 și 1977¹², iar restaurările recente (1997-2011) au fost însoțite de asemenea de săpături¹³.

Subiectul acestui studiu îl constituie ruinele unei biserici cercetate în anul 2011 pe terenul din fața catedralei romano-catolice, în apropierea zidului vestic al cetății medievale. În cele ce urmează voi prezenta succint această descoperire, contextul arheologic, locul în istoria arhitecturii și implicațiile istorice.

Condițiile descoperirii și cercetării¹⁴

În primăvara anului 2011 cetatea Alba Iulia a fost supusă unui intens proces

⁷ Rusu 1979, p. 60; Anghel 1986, p. 71; Iambor 2005, p. 131-137.

⁸ Alba Iulia 2000, p. 36-103; Horedt 1954; Horedt 1986; Entz 1958a; Entz 1958b; Vătășianu 1959, p. 22-23, 42-57; Kovács 1992; Kovács 1996; Rusu 1979.

⁹ Pe teritoriul castrului, primele investigații arheologice au fost realizate de Adalbert Cserni, naturalist, arheolog, întemeietor și prim custode al Muzeului din Alba Iulia. Între 1888 și 1913 acesta a desfășurat o neobosită activitate de recuperare a vestigiilor antice, reflectată în numeroase publicații.

¹⁰ Marcu Istrate 2009a, p. 29-37.

¹¹ Pósta 1917; Möller 1929; Entz 1958, p. 72; Heitel 1985, p. 218, nota 10; Hendre Biro 2013.

¹² Heitel 1972; Heitel 1975b; Heitel 1985; Heitel 1986.

¹³ Marcu Istrate 2009a, pentru cercetările realizate între 2000 și 2002. Informații sumare despre cercetările ulterioare, până în anul 2008, în cataloagele de expoziție: Marcu Istrate 2009b; Marcu Istrate 2010; Marcu Istrate 2012.

¹⁴ Cercetarea arheologică a evidențiat o cantitate enormă de informații, artefacte și ruine aflate într-un context stratigrafic extrem de complicat. Procesul de prelucrare necesită un efort îndelungat și resurse materiale de care nu dispun încă. Din acest motiv, am luat decizia de a face public acest raport preliminar, care sintetizează datele generale ale descoperirii. Pe parcursul prelucrării contextului și obiectelor, cu siguranță vor apărea multe detalii care ar putea duce la unele modificări. De aceea ne rezervăm posibilitatea de a fixa coordonatele tehnice în formă finală prin publicarea monografiei arheologice.

de restaurare: aproape întreg interiorul fortificației a fost excavat, la adâncimi variabile, dar în general suficiente pentru eliminarea oricăror vestigii istorice, cu obiectivul unei modernizări generale a instalațiilor și a drumurilor. În cursul acestor operațiuni, în fața catedralei romano-catolice Sfântul Mihail, la cca 24 m spre vest, a fost descoperită o biserică cu plan în formă de cruce greacă înscrisă, care poate fi datată în secolele X-XI¹⁵ (fig. 1, 2, 7).

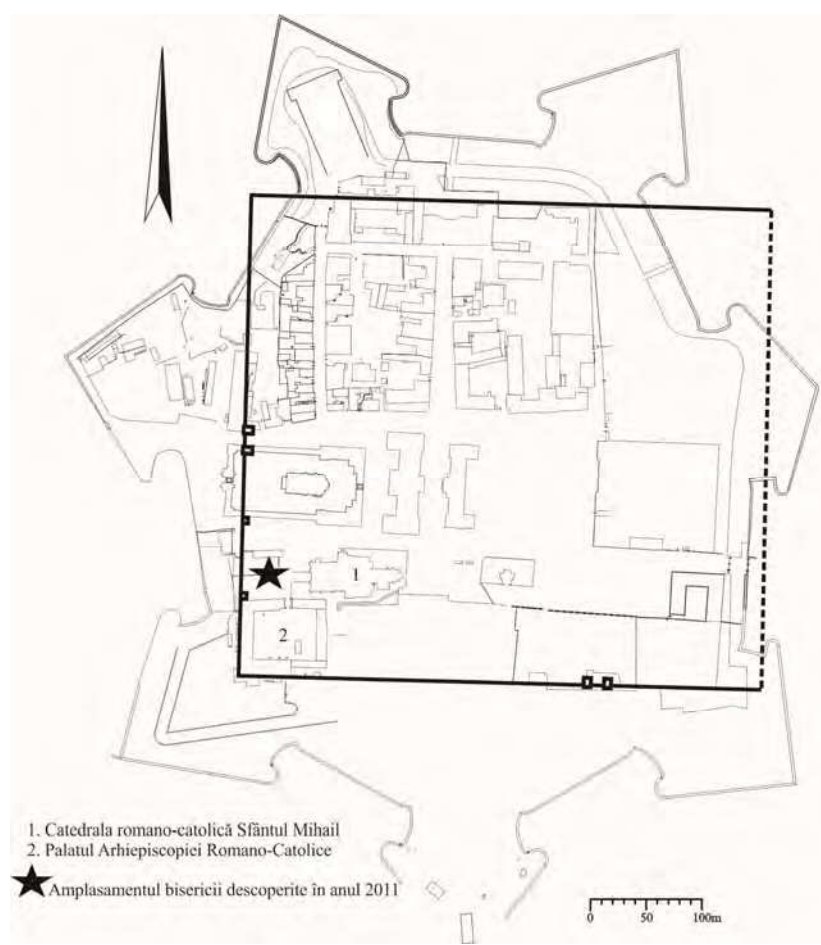


Fig. 1. - Planul general al cetății Alba Iulia, cu marcarea locului descoperirii, în colțul de sud-vest al castrului roman

¹⁵ Cercetarea a fost inițiată într-un moment în care suprafața fusese deja decapată cu mijloace mecanice, nivelul fiind coborât pe unele zone cu 0,50-0,80 m. Din cauza faptului că săpătura a pornit de la un teren denivelat și un nivel artificial creat, cotele de adâncime sunt raportate la pragul de vest al catedralei romano-catolice, reper care a fost folosit de altfel în toate săpăturile arheologice din colțul sud-vestic al cetății Alba Iulia din ultimele decenii.

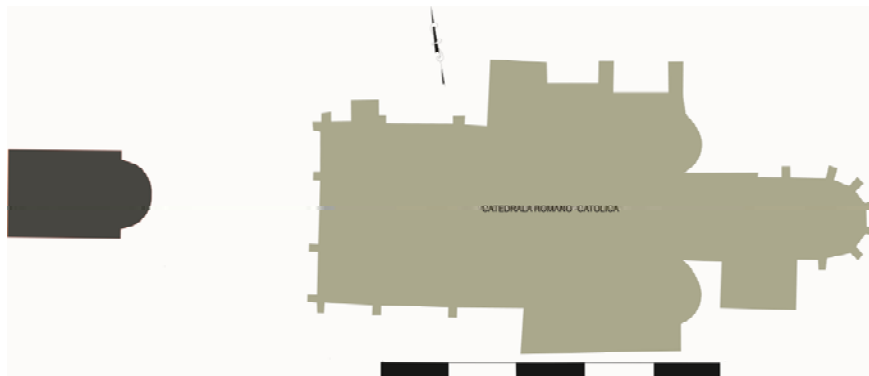


Fig. 2. - Localizarea bisericii cu stâlpi, în fața catedralei romano-catolice Sfântul Mihail

În săpăturile utilitare a apărut un fragment din absidă care păstra fundația și prima asiză de blocuri din structura elevației, ruină suprapusă direct de mai multe schelete umane cu inventar databil în jurul anului 1200. Contextul acestei prime dezveliri ne-a arătat că avem în față o clădire medievală care, cel mai târziu în jurul anului 1200, se afla deja în stare de ruină. Având în vedere vechimea vestigiului, precum și antecedentele arheologice și istorice care sugerașeră existența unei biserici din sec. XI¹⁶, o primă ctitorie a Sfântului Rege Ștefan al Ungariei în acest loc, Arhiepiscopia Romano-Catolică din Alba Iulia, proprietară a terenului, a autorizat¹⁷ și a finanțat cercetarea arheologică¹⁸. Investigația

¹⁶ Săpăturile arheologice din anii '70 ai secolului trecut, conduse de dr. Radu Heitel, au semnalat existența unei biserici pe terenul din fața catedralei romano-catolice, dar restituirea publică s-a limitat la un plan general însoțit de un comentariu sumar (săpături 1973-1975, prima mențiune în literatură 1975, plan general 1985). Localizată incert la 32 sau la 39 m vest față de prima catedrală romano-catolică (Heitel 1975a, p. 9; Heitel 1975b, p. 346), biserica a fost descrisă ca având o lungime de 14 m. Planul general publicat în 1985 arată într-adevăr o distanță de peste 30 m față de limita vestică a catedralei actuale, respectiv în jur de 40 m față de limita vestică a primei catedrale. Măsurată pe același plan, biserica are dimensiunile exterioare de cca 20 x 8,5 m. Autorul a considerat biserica drept ctitorie a regelui Ștefan, după creștinarea sa în anul 1000, probabil atunci când a pus piatra de temelie a Episcopiei Transilvaniei la Alba Iulia. În consecință, biserica a fost datată în prima jumătate a sec. XI. Heitel 1994-1995, p. 429. Radu Heitel a denumit acest edificiu ca fiind catedrala Ia, denumire pe care am decis să nu o preiau.

¹⁷ Decizia executării săpăturii a fost luată după consultarea mai multor specialiști din România și Ungaria. Inițial am considerat că fragmentul de absidă descoperit întâmplător aparține unei alte biserici decât cea care fusese descrisă de Radu Heitel, întrucât coordonatele tehnice (respectiv distanța față de catedrală și deschiderea absidei) erau diferite. La final, am ajuns însă la concluzia că Radu Heitel a intersectat de fapt chiar biserica cu stâlpi, dar săpătura lui a fost parțială, iar redarea grafică disproporționată – probabil din cauza faptului că a lucrat pe un relevu incorect al sitului.

¹⁸ Arhiepiscopia Romano-Catolică din Alba Iulia a sprijinit necondiționat, moral și financiar, desfășurarea lucrărilor. Sunt deosebit de onorată să pot aduce mulțumiri și în acest fel Excelenței Sale, domnului arhiepiscop dr. Jakubinyi György, pentru modul academic în care a privit rezultatele acestei lucrări, pentru înțelegerea și bunăvoința cu care ne-a înconjurat pe timpul celor cinci luni de săpături. Un sprijin special am primit din partea directorului economic al Arhiepiscopiei, dl.

s-a bazat pe secțiuni și casete¹⁹ care au permis înregistrarea mai multor secvențe stratigrafice, indispensabile pentru documentarea și reconstituirea contextului. Săpăturile au scos la lumină ruinele mai multor clădiri, cca 400 de morminte, numeroase artefacte din lut, sticlă și metal (între care peste 100 de monede) și câteva fragmente de pietre profilate²⁰ (**fig. 3, 8, 9**).

În finalul cercetării a fost conturată biserica cu dimensiunile exterioare maxime la nivelul păstrat 21,20 x 12,20 m (la care ar trebui să adăugăm soclul exterior cu o lățime medie de 0,35 m identificat în zona absidei), formată dintr-o absidă semicirculară decroșată și o navă dreptunghiulară având în partea centrală patru stâlpi. Interiorul navei descrie un dreptunghi cu laturile de 9,50 x 14 m, iar careul stâlpilor ocupă o suprafață de 4,5 x 4,5 m. La nivelul elevației nu s-a păstrat niciăieri o grosime completă a peretelui, astfel că orice estimare va trebui să ia în calcul o marjă de eroare de 0,20-0,30 m. Cel mai probabil biserica măsoară 21 x 12 m, iar careul stâlpilor 4,3 x 4,3 m, aceștia din urmă având o formă pătrată cu latura de 1-1,20 m. Absida se deschide către interiorul navei pe o lățime de 6,50 m (**fig. 21-24**).

Szász János, care pot să spun că aproape zi de zi a luptat cot la cot cu noi pentru a ajunge la capăt, a făcut tot ce era posibil pentru a obține fondurile necesare și a inițiat promovarea acestei descoperiri prin toate mijloacele care ne erau la îndemână în acele momente. Mulțumesc de asemenea doamnelor Hegedüs Enikő și Márton Judit pentru asistență, încurajare și suportul moral de fiecare zi și pentru faptul că prezența lor pe șantier m-a ajutat deseori să mențin balanța în echilibru. Cercetarea arheologică pe care am făcut-o timp de peste un deceniu la Alba Iulia nu ar fi avut loc fără intervenția, susținerea și încurajarea pe care mi le-a acordat, în mod constant, istoricul dr. Kovács András, care în anul 2011 a vizitat de mai multe ori șantierul, iar opiniile și sfaturile domniei sale au fost de mare ajutor în derularea investigației. Istoricul și arheologul dr. Benkő Elek a petrecut câteva zile pe șantier, într-un moment în care cercetarea se apropia de final. Domnia sa a avut inițiativa realizării unor datări prin metoda C14, a preluat probele de la Alba Iulia și s-a îngrijit de finalizarea acestui proiect. Sunt onorată să pot mulțumi dr. Kovács și dr. Benkő pentru întregul interes și ajutor față de cercetarea din anul 2011. Mulțumesc de asemenea părintelui profesor Jan Nicolae, care a participat aproape direct la săpături, a organizat prima prezentare publică a rezultatelor și nu a lipsit de la niciuna dintre conferințele mele ulterioare pe această temă. În sistematizarea și interpretarea preliminară a rezultatelor mi-au fost de real folos discuțiile cu domnul academician Răzvan Theodorescu, în special cu ocazia conferinței pe care am susținut-o la Academia Română în ianuarie 2013.

¹⁹ Cercetările arheologice s-au desfășurat în perioada 1.04.2011 – 2.09.2011, având la dispoziție o suprafață limitată, în jurul căreia lucrările mecanice avansau de la o zi la alta. Investigația a fost considerată o parte din proiectul de cercetare arheologică preventivă a sitului catedralei romano-catolice și a palatului episcopal (care se derulează din anul 2000), din acest motiv atât săpăturile cât și mormintele au fost numerotate în continuarea celor din anii anteriori. S 83 s-a dezvoltat din săpătura care a scos la iveală primele fragmente ale ruinei, în final având dimensiunile 6 x 10 m. Secțiunea principală N-S a fost S 92 (dimensiuni finale 16 x 3 m), iar cea orientată E-V a fost S 93 (21,70 x 2m). Ulterior aceste magistrale au fost completate cu suprafețele S 94 – S 100.

²⁰ Materialele se află în custodia Arhiepiscopiei Romano-Catolice din Alba Iulia, în depozitul de arheologie pe care l-am organizat acolo în anul 2009, cu ajutorul unui grant finanțat de Departamentul de Stat al SUA.

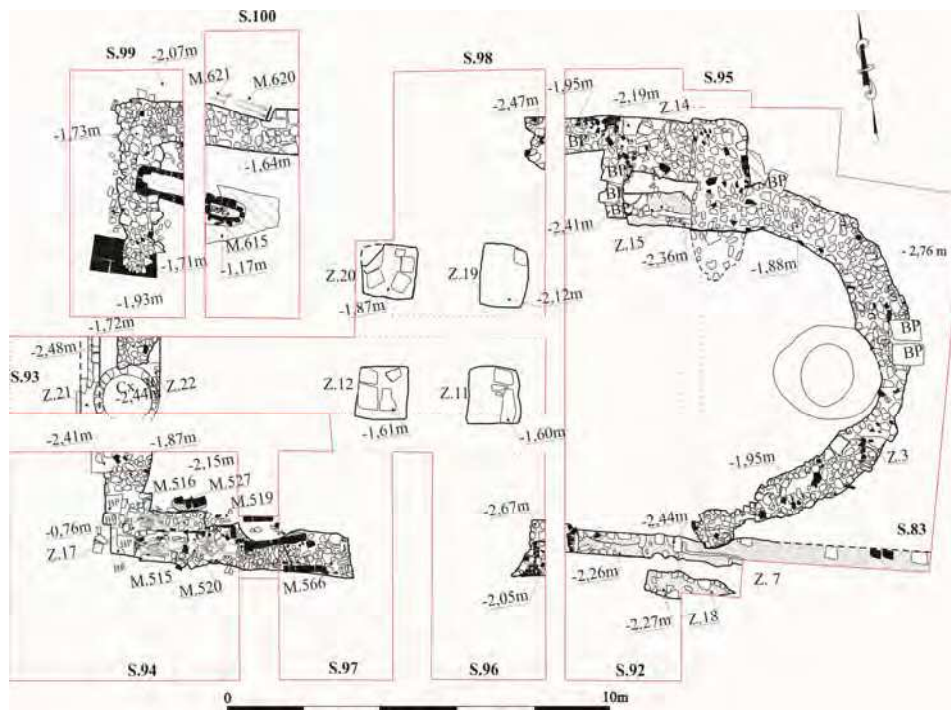


Fig. 3. - Planul ruinelor, cu marcarea parțială a mormintelor care suprapun fundațiile

Din perimetrul bisericii lipsesc segmente mediane din laturile de nord și sud (distruse de o intervenție modernă), un segment din latura de vest (probabil dislocat de vechile săpături arheologice) și umărul sudic al absidei (dislocat de o groapă de var). Ruinele păstrate se află la adâncimi ce oscilează între $-0,76$ m și $-2,20$ m, în funcție de deranjamentele suportate.

Șanțurile de fundare au fost săpate pe un teren în pantă (vest-est), urmând linia acesteia, ceea ce a dus la o diferență de fundare de aproximativ $0,90$ m între colțul de sud-vest (-2 m) și axul absidei ($-2,92$ m)²¹. De la nivelul de călcare din acel moment, fundația s-a adâncit probabil $1-1,30$ m pentru zidurile perimetrice.

²¹ Această pantă a terenului a fost observată în săpăturile din anii 2000-2002. Marcu Istrate 2009a, *passim*. Pantă nu a fost creată artificial, ci reprezintă structura naturală a terenului. De pildă, la limita vestică a catedralei, partea superioară a straturilor romane se află la $-2,94$ m, cu o grosime de peste 1 m, astfel că solul viu apare în jur de $-4,45$ m (Marcu Istrate 2009a, p. 91, 96). În schimb, în apropierea zidului de vest al castrului, solul viu apare la $-3,44$ m, nivelul de călcare roman la $-2,75$ m (dar partea superioară a *agger*-ului lângă zidul castrului la $-1,74$ m), iar limita superioară a depunerilor romane oscilează în jur de $-1,50$ m (Marcu Istrate 2009a, p. 48-50). Terenul din fața catedralei coboară în epoca romană cu aproape 2 m dinspre zidul castrului spre est, o diferență de nivel care s-a estompat mult de-a lungul timpului și a fost aproape neutralizată în anul 2011. În orice caz, este cert faptul că atât biserica cu stâlpi cât și clădirile Arhiepiscopiei Romano-Catolice au ocupat punctul cel mai înalt al castrului/cetății medievale.

Fundația a fost construită în principal din piatră de râu amestecată cu puține fragmente de blocuri de calcar și de cărămidă, preluate din ruinele romane; materialul neuniform a fost potrivit în șanț cu multă grijă, astfel încât să rămână cât mai puține goluri. În general între pietre se află lut în cantitate foarte mică și, în mod aleatoriu, cantități mici de mortar. Frecvent a fost aruncat var stins pe loc, care a făcut priză cu pietrele – astfel că piesele componente ale acestei fundații pot fi ușor identificate dacă se găsesc în poziție secundară. Grosimea medie a fundației este de 1,30 m, față de care am înregistrat valori și de 1,10 m, dar și un maxim de 1,70 m la umărul nordic al naosului). La partea superioară a fundației, la nivelul de călcare al constructorilor, peste zidărie a fost întinsă o șapă groasă de mortar alb sfărâmicios, cu fragmente mici de cărămidă și granule de var. Această șapă a uniformizat nivelul zidăriei și a constituit suportul pentru edificarea elevației (**fig. 10-14, 21-24**).

Baza elevației a fost construită din blocuri de calcar fasonate rudimentar. S-au păstrat câteva astfel de blocuri, două chiar în axul absidei și mai multe pe colțul de sud-vest al naosului – înălțimea acestei prime asize fiind de cca 0,35 m. Lespezile din absidă au fost astfel montate încât ies în afara fundației cu cca 0,30-0,44 m, fiind așezate parțial pe pământ. Am considerat că această tehnică avea drept scop îndepărtarea apelor de fundații, dar nu excludem și rolul de suport pentru elemente decorative exterioare. Pe baza acestei observații se poate afirma că partea inferioară a elevației a fost prevăzută cu un soclu în trepte (**fig. 12-13**).

În structura elevației, în construirea pereților sau/și a bolților, presupunem folosirea unei cantități importante de cărămidă. Această afirmație se bazează pe faptul că stratul de demolare, identificat în săpături arheologice pe o suprafață foarte mare din jurul acestei ruine, are un aspect roșcat²².

De funcționarea bisericii putem lega urmele unui nivel interior de călcare identificat în zona centrală, la -1,50-1,55 m, constând dintr-o placă de mortar în care se observă urmele unor plăci din piatră sau cărămizi²³ (**fig. 25-26**). Diferitele obiecte databile în sec. X descoperite în decursul timpului pe suprafață nu se află într-un context care să le lege direct de această etapă.

Este important de precizat și faptul că nu s-au evidențiat morminte care să fie contemporane bisericii²⁴. Cele aproximativ 200 de morminte care nu au contact direct cu ruinele se înscriu, din punctul de vedere al contextului arheologic, în parametrii cimitirului arpadian.

²² Pentru materialul de construcție și tehnica folosite în arhitectura bizantină: Krautheimer p. 354-355.

²³ Van Millingen 1974, p. 31; Mijatev 1974, p. 81-85

²⁴ Observație făcută și de Radu Heitel. Heitel 1985, p. 230.

Contextul arheologic al descoperirii

Ruina descrisă se află într-un context stratigrafic complex, rezultat din locuirea suprafeței timp de aproape două milenii, intensitatea maximă a acestei utilizări derulându-se la începutul celui de-al doilea mileniu. Vestigiile acestei locuiri sunt de consistență variabilă, dependentă nu atât de calitatea locuirii, cât mai ales de intervenții moderne și contemporane.

Anterior construirii bisericii, pe suprafața ocupată de aceasta au fost înregistrate locuiri preistorice²⁵, romane²⁶, post-romane²⁷, gepide²⁸ și din secolele VIII-X. Deranjarea directă a unor complexe medievale databile în secolele IX-X²⁹ oferă un termen general *post-quem* pentru construirea bisericii. Viețuirea de la sfârșitul primului mileniu s-a desfășurat în locuințe dotate cu cuptoare de tip pietrar³⁰, din inventarul cărora au fost recuperate artefacte aparținând unui orizont cultural dezvoltat pe un areal întins, în Câmpia Dunării de Jos, din Balcani până la Carpați. Acest orizont asociază anumite grupuri ceramice, piese de podoabă și de port de influență bizantină cu ritualuri funerare specifice care îl fac ușor de recunoscut și pe baza cărora a fost evidențiat pe o arie întinsă³¹. La nordul Car-

²⁵ Locuire preistorică cu fragmente ceramice și instalații de foc. Semnalată de asemenea anterior: Marcu Istrate 2009a, p. 40.

²⁶ Ruine din rețeaua de barăci documentată pentru această zonă a castrului roman, depuneri consistente corespunzătoare utilizării și abandonării castrului. Semnalate anterior într-o bibliografie aparent bogată, încă nesistematizată. Marcu Istrate 2009a, p. 45-68.

²⁷ Locuințe post-romane amenajate între ruinele romane, cu podele din lut sau deseori din materiale romane refolosite. Cel puțin două locuințe post-romane au fost intersectate de fundații. Fundația laturii de vest a bisericii a fost așezată pe o pardoseală din cărămidă romană refolosită.

²⁸ Nivelul acestei epoci a fost descris de Marcu Istrate 2009a, p. 71-76.

²⁹ Din acest orizont, biserica a intersectat: o locuință cu un cuptor pietrar de dimensiuni mari, în umplutura căreia s-a așezat latura de vest (șanțul de fundare s-a oprit pe structura cuptorului); o locuință cu un alt cuptor, de dimensiuni mai mici, în zona absidei (fundația a înglobat practic o parte din cuptor), alte două cuptoare au fost deranjate la construirea stâlpilor. O groapă de provizii a fost evidențiată în apropierea laturii de vest (exteriorul bisericii), iar artefactele specifice, ca de altfel și urmele de arsură, sunt răspândite pe toată suprafața.

³⁰ Complexe de acest fel au fost evidențiate în săpăturile anterioare. Heitel 1972, p. 141-145; Heitel 1975b, p. 343-344; Heitel 1985, p. 223-226. Autorul menționează nu mai puțin de 13 locuințe care au funcționat din a doua jumătate a secolului al IX-lea și până la începutul secolului al X-lea. Marcu Istrate 2009a, p. 77-84, pentru descrierea contextului acestei locuiri și a complexelor descoperite în anii 2000-2002. Vestigii asemănătoare descoperite în 2003-2009 sunt încă inedite.

³¹ Descoperirile de la nordul Dunării au fost considerate ca ilustrând civilizația populației romanice, în cadrul unei culturi numită Dridu, după localitatea în care asocierile ceramice au fost pentru prima dată evidențiate. Nestor, Zaharia, 1959; Zaharia 1967. Multe discuții asupra acestui orizont cultural au animat literatura de specialitate, producând o bibliografie consistentă. Diferite interpretări au alunecat de la generalizări precum cultura balcano-dunăreană (Comșa 1963) la separarea unor aspecte particulare pentru sudul Transilvaniei, care au născut grupuri precum Alba Iulia – Dridu, etc. Heitel 1975b, p. 349-350; Heitel 1986, p. 245-246. Mulți autori și-au pierdut timpul în dezbaterile denumirii acestei „culturi”, denumire care, până la urmă, rămâne o convenție. Este prea puțin important cum denumim manifestările acestei epoci, în schimb ar fi fost cu mult mai important un program de cercetare care să completeze și să nuanțeze cunoașterea epocii. De fapt, reperle noastre actuale au rămas cele din anii '60-70 ai secolului XX, respectiv în principal așezarea de la Dridu,

paților, acest *facies* cultural apare exclusiv în câteva locații de pe Valea Mureșului, în jurul Albei Iulia³², deși iradiații sunt înregistrate până în zona Bihorului³³. Ceramica de calitate superioară (galbenă, roșcată și cenușie cu decor lustruit), ale cărei forme principale sunt ulcioarele amforoidale și vasele globulare, este folosită concomitent cu o ceramică de calitate medie, arsă prost și decorată prin incizie³⁴. În esență, vedem aici ecouri ale civilizației bizantine într-un areal vast locuit de populații diferite, care imprimă aspecte particulare greu de disociat și de identificat ca atare³⁵.

La Alba Iulia, așezarea medievală timpurie s-a dezvoltat în colțul de sud-vest al castrului, protejată de zidurile de incintă și de turnurile romane, refozând ruine ale construcțiilor interioare³⁶. Cercetările arheologice au evidențiat fragmente din mai multe astfel de locuințe, fără să se pună însă problema unei reconstituiri a habitatului, în condițiile în care așezarea a fost suprapusă de un mileniu de istorie și mai ales de cimitirul medieval maghiar. Din depunerile corespunzătoare au fost recuperate fragmente ceramice specifice, inclusiv mici fragmente smălțuite verde măsliniu, auriu sau maro³⁷ și piese metalice care pot fi datate prin analogii în secolele IX-X, între care un cercel lunular³⁸, un inel de deget cu granulații și alte podoabe întregi sau fragmentare³⁹. Observațiile arheologice arată faptul că așezarea a fost abandonată, inventarul principal fiind evacuat⁴⁰.

necropolele de la Izvorul, Sultana și Obârșia Nouă (Zaharia 1967; Mitrea 1967; Mitrea 1988; Toropu, Stoica 1972). O privire generală asupra problemei: Fiedler 1992, p. 106-116, 417-452. O abordare nefinalizată: Daniela Marcu, *Orizontul funerar de la Dunărea de Jos în secolele VIII-X*, lucrare de licență la Universitatea din București, 1986, în manuscris.

³² Anghel 1968, p. 469-483; Ciugudean, Anghel 1983, fig. 2; Heitel 1983b, p. 446; Heitel, Dan 1986, p. 188; Anghel, Ciugudean 1987, p. 190-191, în special, fig. 4/1, fig. 6 și 7; Catalog 2002, p. 50-62. Aceleași materiale reluate, în format color, în Catalog 2006, p. 114-115. Iambor 2005, p. 171-174; Marcu Istrate 2009a, p. 82; Madgearu 2005a, p. 106-107.

³³ Iambor 2005, p. 236.

³⁴ Zaharia 1967, p. 79-89.

³⁵ Iambor 2005, p. 237; Madgearu 2001, p. 188-189.

³⁶ Nu există nicio îndoială privind faptul că în acea perioadă zidul castrului și, foarte probabil, majoritatea turnurilor (de poartă și intermediare) erau în picioare. Cercetările arheologice au arătat că latura de vest a castrului a fost de fapt demantelată abia în evul mediu, colțul de sud-vest fiind folosit ca fundație pentru actualul palat episcopal. Marcu Istrate 2009a, p. 52. Putem considera astfel că această așezare era fortificată, fiind apărată de zidurile puternice ale castrului. Pe de altă parte, nu excludem posibilitatea, sugerată de fapt și de Radu Heitel, dar încă nedemonstrată, ca arealul așezării să fi beneficiat și de un sistem propriu de protecție spre est și nord – după cum construirea primului palat episcopal în sec. XII a fost însoțită de izolarea teritoriului prin construirea unui zid.

³⁷ Marcu Istrate 2009a, p. 80-82. Materiale asemănătoare și în alte puncte din apropiere, pe latura sudică a castrului: Heitel, Dan 1986, p. 188, fig. 2-3; Iambor 2005, p. 213.

³⁸ Marcu Istrate 2009a, p. 82-84, fig. 27, cu discuție pentru o datare în jurul anului 900. Fiedler 1992, p. 179.

³⁹ Marcu Istrate 2009b, voce 245.

⁴⁰ Radu Heitel a apreciat că așezarea a fost incendiată; în limitele cunoștințelor actuale nu am găsit însă suficiente argumente pentru un sfârșit atât de violent. Faptul că din umplutura locuințelor nu

Necropola asociată așezării, identificată și parțial cercetată în exteriorul castrului, la aproximativ 1 km spre nord, este cunoscută sumar din câteva publicații⁴¹. Cele peste 100 de morminte din prima fază a necropolei evidențiază un comportament funerar cu ritualuri și artefacte specifice ce asigură o datare certă în secolele IX-X. Dacă pe teritoriul așezării ceramica este reprezentată doar prin fragmente, din necropolă au fost recuperate multe vase întregi, care fac certe datările și atribuirile exprimate, alături de alte obiecte, precum cercei, inele digitale, cuțite, amnare etc. Cercetătorii fixează închiderea acestei etape a cimitirului la mijlocul sec. X.

Cultura materială comună dezvelită în așezarea din colțul de sud-vest al castrului și în necropola de la Stația de Salvare arată faptul că avem de-a face cu vestigiile aceleiași comunități, activă în secolele IX-X și dislocată către mijlocul secolului al X-lea⁴². Terenul ocupat de așezare a fost nivelat, gropile locuințelor fiind umplute în general cu un strat de pământ negru pigmentat⁴³, în care s-au adâncit fundațiile bisericii cu stâlpi și gropile mormintelor din cimitirul arpadian.

A fost operată această nivelare doar pentru a elibera terenul necesar construirii bisericii – caz în care așezarea a fost strămutată? – sau ascunde o schimbare mult mai profundă în structura comunității? Este o întrebare căreia nu îi vom putea răspunde cu certitudine decât atunci când vom avea posibilitatea să examinăm sistematic toate descoperirile de epocă de pe teritoriul orașului, șansă pe care probabil niciun arheolog din regiune nu o va avea vreodată. Această întrebare este potențată de faptul că, în epocă, observăm o schimbare importantă și în evoluția cimitirului, din care dispar acele elemente de origine sud-dunăreană. Necropola continuă însă să fie folosită de către o populație care păstrează multe obiceiuri anterioare, probabil coabitând cu o populație nou venită, cu obiceiuri de înmormântare proprii. Această cezură concomitentă a așezării și necropolei, precum și modificările din necropolă, arată „o situație etnică complexă a cimitirului de la Stația de Salvare în raport cu alte necropole de secol X pe care le cunoaștem din Transilvania”⁴⁴.

În același moment istoric, în sec. X, obiecte de factură bizantină au fost folosite de către cei înhumați în necropola din exteriorul fortificației, din locul numit „Izvorul Împăratului”. Crucile pectorale descoperite aici stau la baza afir-

au fost recuperate decât prea puține obiecte aparținând inventarului casnic sugerează mai degrabă o abandonare intenționată a locului. Heitel 1975b, p. 343-344.

⁴¹ Deși mai multe informații au fost făcute publice, totuși nu cunoaștem în detaliu această descoperire. Catalog 2006, p. 114-115; Ciugudean 2007.

⁴² Începuturile așezării nu pot fi datate decât cu aproximație la finele sec. VIII – începutul sec. IX. Heitel 1975b, p. 344. În schimb, încetarea locuirii a fost datată mai precis în cel de-al treilea deceniu al sec. X, pe baza unui context stratigrafic pe care îl consider discutabil. Heitel 1985, p. 225.

⁴³ Marcu Istrate 2009a, p. 77-80. Acest strat negru conține frecvente lentile de calcar și a fost deranjat de mormintele medievale, poate și de alte intervenții care nu pot fi distinse ca atare.

⁴⁴ Ciugudean 2007, p. 248.

mației că necropola „ar putea să aparțină comunității care l-a însoțit pe Hierotheos în spațiul transilvan”⁴⁵.

Această examinare sumară a datelor arheologice arată o schimbare importantă în viața comunității de la Alba Iulia, într-un moment ce se poate fixa, în principiu, la mijlocul secolului al X-lea. În stadiul actual al cunoștințelor considerăm că acesta este termenul *post-quem* pentru construirea bisericii.

Demolarea bisericii și deranjamentele ulterioare

Demolarea bisericii a intervenit la un nivel mediu (exterior) de $-1,50$ m, mai ridicat în colțul de sud-vest sau poate pe toată zona vestică. Așa cum s-a întâmplat și în procesul construirii, demolarea s-a făcut pe același teren în pantă, al cărui nivel crescuse între timp cu 30-40 cm (diferența dintre decroșul fundației și partea superioară a ruinei absidei).

Săpăturile arheologice din anii 2000-2002 au arătat că, în momentul construirii primei catedrale romano-catolice, nivelul de călcare la extrema vestică a acesteia se afla în medie la -2 m⁴⁶. Dacă luăm în calcul distanța dintre biserica cu stâlpi și prima catedrală (cca 30 m) și înclinația naturală a terenului dinspre vest spre est, atunci constatăm că demolarea primeia și construirea celei de-a doua sunt fapte care s-au petrecut pe aceeași suprafață (nivel de călcare) și probabil în același timp.

Din demolarea suprastructurii s-a depus pe o suprafață amplă un strat de moloz roșcat, pe care l-am observat practic în toate săpăturile efectuate în ultimii ani în apropierea catedralei romano-catolice și a palatului episcopal⁴⁷. Din demolarea părții inferioare a pereților, poate în principal a soclului, a rămas pe teren un strat gros de moloz alb cu așchii de calcar. În unele zone ruinele sunt acoperite cu un strat de moloz gros de până la 12 cm, cu o consistență calcaroasă și nuanțe variabile de la galben la roz.

Primele activități pe acest nou nivel de călcare au fost gropile mormintelor din cimitirul primei catedrale romano-catolice⁴⁸. Cele mai vechi morminte datate

⁴⁵ Catalog 2006, p. 37; Blăjan 2007.

⁴⁶ Marcu Istrate 2009a, p. 92. A se vedea și nota 21.

⁴⁷ În cursul cercetărilor anterioare am înregistrat, în apropierea catedralei, la vest și sud, o depunere de moloz roșcat, bine dataată, de obicei cu monede emise de regele Coloman. Frecvența stratului a arătat că molozul provine dintr-un șantier de amploare care a folosit multă cărămidă: am interpretat această depunere ca ilustrând edificarea primei catedrale romano-catolice, deși aria de răspândire era mult prea mare. Molozul roșcat a fost identificat pentru prima dată în anul 2002 în apropierea palatului episcopal, ceea ce însemna o distanță apreciabilă față de catedrala I, dar o distanță rezonabilă față de biserica cu stâlpi, din demolarea căreia s-a putut răspândi pe suprafața respectivă. Cantitatea mare de mortar folosită la construirea bisericilor bizantine, în care grosimea stratului de liant putea să depășească grosimea asize de cărămidă, justifică cantitatea mare de moloz rezultat din demolare. Van Millingen 1974, p. 27.

⁴⁸ Pentru o caracterizare generală a cimitirului, Marcu Istrate 2009a, p. 117-123.

cu monede sunt de la finele secolului al XI-lea⁴⁹, dar ele suprapun complexe funerare mai vechi, ceea ce ne îndreptățește să considerăm că cimitirul a fost deschis ceva mai devreme, spre mijlocul sau în al treilea sfert al secolului. Cimitirul s-a concentrat în fața catedralei, de la limita ei vestică (situată 9 m est față de frontonul actualei catedrale) până aproape de zidul de incintă al castrului, și a ajuns la o densitate foarte mare până în jurul anului 1200, când se poate considera că a fost închis, în directă legătură cu edificarea catedralei actuale⁵⁰. Ultimele morminte par să fie cele construite din cărămidă, cu nișă pentru cap, descoperite în număr destul de mare mai ales în fața catedralei. Datate între finele sec. XII și prima jumătate a sec. XIII, aceste construcții formează și din punct de vedere stratigrafic un „capac” al cimitirului arpadian. Mai multe astfel de ciste au străpuns ruinele bisericii cu stâlpi⁵¹ (**fig. 15-20**).

Mormintele au ocupat încă de la început suprafața bisericii demolate: apreciem că aproximativ 1000⁵² de intervenții funerare au putut avea loc în acest interval, ajungându-se la suprapuneri de câte șase morminte. Dintre acestea, cca 200 au rămas *in situ* și au fost cercetate în anul 2011, probabil câteva zeci se mai păstrează încă în martorii săpăturii.

Mormintele aflate în contact direct cu ruinele dețin diferite elemente de datare: cercei de tâmplă cu un capăt răsucit în formă de *S*, monede din secolul al XII-lea, succesiune de cel puțin patru înmormântări anterioare orizontului construit din cărămidă, piese de metal dintr-o centură ce poate fi datată cel mai târziu în secolul al XIII-lea etc. Cronologia cimitirului a fost stabilită de multă vreme cu argumente suficient de stabile pentru a nu mai necesita încă o discuție⁵³.

Examinarea acestui context arată că demolarea bisericii a intervenit spre mijlocul secolului al XI-lea, cel mai probabil în cel de-al treilea sfert: o cronologie mai exactă ar avea nevoie de indicatori care lipsesc în acest moment.

⁴⁹ Cel mai vechi mormânt datat cu monedă a fost descoperit chiar în anul 2011, pe partea nordică a absidei bisericii cu stâlpi: M 511, cu o monedă emisă de Ladislau I (1077-1095), a fost săpat în umplutura unei locuințe care a rulat pietre din fundația bisericii.

⁵⁰ Pentru o sinteză asupra stadiului actual al cunoștințelor despre catedrală, sunt utile următoarele lucrări: Marcu Istrate 2009a, p. 85-123; Sarkadi 2010; Papp 2012.

⁵¹ Indicatorul cronologic al acestei perioade a fost identificat de Radu Heitel în mormintele construite din cărămidă și prevăzute cu nișă pentru cap. Cercetările ulterioare din Alba Iulia sau din alte locuri au confirmat datarea acestor morminte în secolele XII-XIII. O sinteză asupra acestei probleme, cu referiri speciale la mormintele de la Alba Iulia: Marcu Istrate, Istrate 2005.

⁵² Mormintele descoperite în săpăturile din anul 2011 au fost inventariate de la numerele 248 la 639. Din aceste cca 400 de morminte, pe suprafața bisericii sunt localizate aproape jumătate. Dacă ne uităm însă la rezultatul final al săpăturii, vedem că din suprafața bisericii se păstrează intact un procent de 20 %: pe această bază am estimat numărul inițial al mormintelor la cca 1000.

⁵³ Heitel 1972, p. 141; Heitel 1985, p. 222-230; Heitel 1986, p. 242-244; Marcu Istrate 2009a, p. 117-123. Pentru o succesiune de trei morminte peste ruine, cel mai recent datat la mijlocul sec. XII: Heitel 1975b, p. 346.

Ruinele bisericii au fost avariate în mod constant până în momentul cercetării arheologice din anul 2011, prin diferite intervenții cum ar fi: un șanț⁵⁴, o fântână (sec. XVI-XVII)⁵⁵, un cuptor și o groapă de var (secolele XVI-XVII ?)⁵⁶, o clădire (existentă în 1711), instalații recente (țeavă de apă) și cercetarea arheologică din anii '70 ai veacului trecut. Ceea ce a rămas, se vede pe plan (**fig. 3**).

Încheind acest subcapitol, conchidem că biserica cu stâlpi:

1. a fost construită spre mijlocul secolului al X-lea, în contextul în care așezarea din colțul de sud-vest al castrului a fost desființată sau relocată, și
2. a fost demolată după mijlocul secolului al XI-lea, în contextul construirii primei catedrale romano-catolice, înainte sau eventual concomitent cu evoluția șantierului acesteia.

Între aceste limite cronologice, care sunt analogiile acestei biserici și ce loc poate ocupa ea în istoria arhitecturii?

Considerații arhitecturale

Biserica descoperită în fața catedralei romano-catolice din Alba Iulia are un plan în cruce greacă înscrisă, fiind înzestrată cu un spațiu central delimitat de patru stâlpi care foarte probabil susțineau un dom: o planimetrie de tradiție bizantină⁵⁷. Biserica are o singură absidă, de dimensiuni foarte mari, față de care stâlpii se poziționează central, creând senzația că sunt concentrați pe mijloc. Nu putem să nu remarcăm faptul că, dacă proiectul inițial ar fi prevăzut trei abside, atunci stâlpii ar fi fost aliniați corect. La nivelul fundației, absida apare semi-circulară atât în interior cât și în exterior, ceea ce în arhitectura bizantină este rar, dar nu interzis. Pe de altă parte, nu este exclus ca blocurile de piatră care formau soclul să fi imprimat elevației un aspect exterior poligonal⁵⁸ (**fig. 4/1**).

⁵⁴ Ruinele bisericii au fost deranjate de un șanț cu deschiderea de peste 4 m, umplut cu moloz de cărămidă și multe fragmente de cahle care asigură o datare în sec. XVI-XVII. Intervenția este probabil anterioară anului 1687 (releveu întocmit de L. F. Marsigli) și cu certitudine anterioară anului 1711, când, pe planul întocmit de G. M. Visconti, în fața catedralei se afla o altă clădire, ale cărei ruine au fost de asemenea descoperite în săpăturile din 2011 (Marcu Istrate 2009a, p. 23-24). Șanțul a provocat distrugerii majore în zona centrală a bisericii, inclusiv în zona stâlpilor, dislocând în mare parte stâlpul de nord-est și secționându-i în diferite grade pe ceilalți.

⁵⁵ Pentru construirea fântânii a fost săpată o groapă cu un diametru de aproximativ 3 m, în care a fost realizată construcția din piatră. Faptul că zidul s-a păstrat la o cotă foarte înaltă, fiind ușor de observat în decapările din anul 2011, a favorizat de altfel descoperirea bisericii. Așezată exact în axul catedralei, fântâna nu a produs totuși deranjamente majore.

⁵⁶ O groapă de var a distrus umărul sudic al absidei, adâncindu-se mult în solul viu. Groapa s-a aflat în imediata apropiere a unui cuptor de var, a cărui vatră a fost descoperită intactă în S 93, aproximativ în zona centrală a bisericii, cu o lungime de 2,60 m.

⁵⁷ Pentru o privire generală asupra arhitecturii bizantine medievale, sunt utile următoarele lucrări: Krautheimer 1986, p. 301 și urm. Van Millingen 1974, p. 2-10; Ćurčić 2010, în special p. 263-344; Mango 1981, p. 194 și urm.; Bouras 2006, p. 48-163.

⁵⁸ Van Millingen 1974, p. 11, 203. Mai multe biserici din sudul Dunării au o singură absidă, una dintre cele mai cunoscute fiind așa-numita Delidușca, la care pastoforiile sunt rezolvate prin două

Starea fragmentară a ruinelor lasă deschise câteva posibilități de a detalia planimetria. O îngroșare în dreptul umărului de nord-est poate fi luată în calcul pentru amplasarea unei nișe (pastoforie), dar și ca element folosit în descărcarea sistemului central de acoperire. O amenajare similară trebuie în acest caz presupusă pentru colțul de sud-est. O prelungire a umărului nordic spre interiorul absidei, vag conturată, putea face parte din această structură.

De asemenea, ar trebui să luăm în calcul și posibilitatea ca biserica să fi fost inițial înzestrată cu un narthex îngust, ale cărui urme puteau să dispară în intervențiile din epoca modernă, care au distrus aproape complet suprafața situată la vest de stâlpi. Avem în vedere o separare a spațiului cu ajutorul unor structuri întrerupte, cu fundații individuale, cum se păstrează indicii la unele biserici din sudul Dunării (de pildă la Pliska sau la cele două biserici de la Avradaka, din apropierea capitalei Preslav, datate în sec. X)⁵⁹.

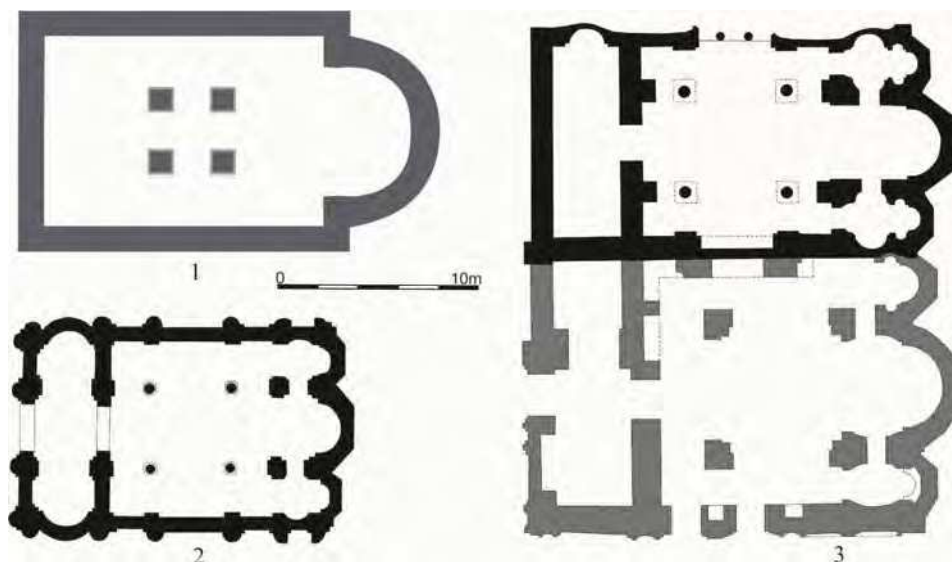


Fig. 4. - 1. Alba Iulia, propunere de reconstituire a planului bisericii. 2. Bodrum Camii (desen după Krautheimer, fig. 309). 3. Fenari Isa Camii (desen după Krautheimer, fig. 312)

Ce elemente decorative putea avea biserica? Un fragment de la o cornișă (?) și o bază de coloană descoperite în săpături sunt prea puțin pentru a răspunde la această provocare, dar și prea mult dacă ne uităm în ce proporție a ajuns clădirea până la noi. Soclul ieșit în afara fundației putea fi un element practic de

încăperi dreptunghiulare înguste aflate în exteriorul corpului bazilical propriu-zis. Mijatev 1974, p. 85-86, fig. 82.

⁵⁹ Mijatev 1974, p. 103, fig. 109-111.

îndepărtare a apelor, dar și o bază pentru sprijinirea unor coloane angajate decorative (fig. 27-28).

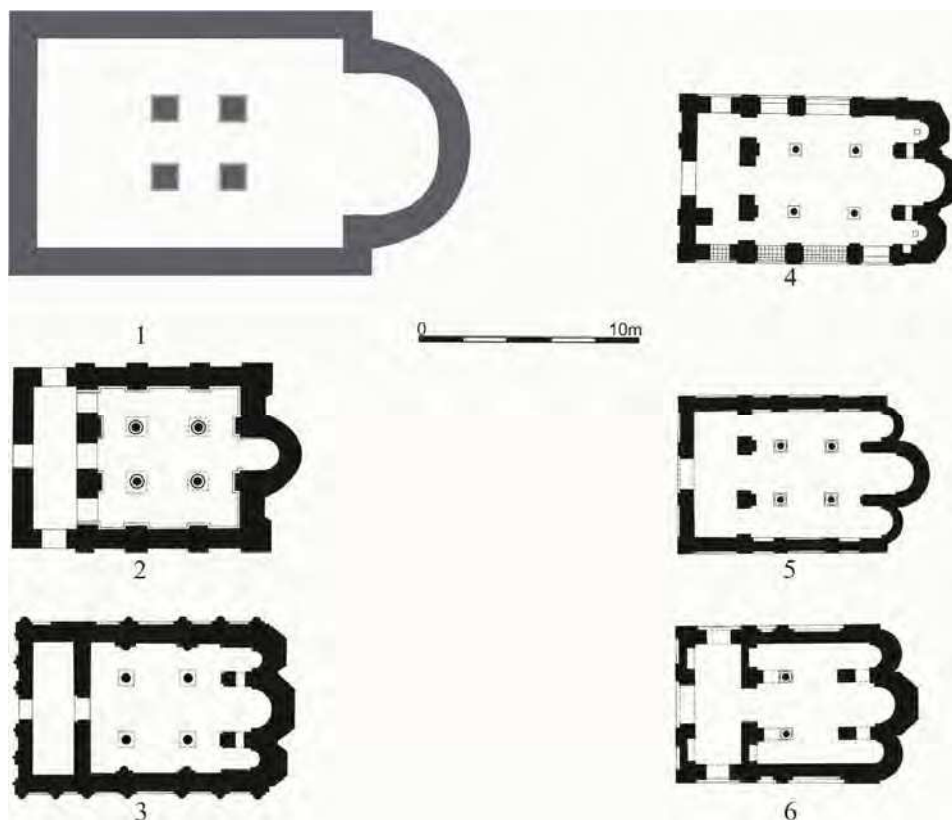


Fig. 5. - 1. Alba Iulia. 2. Pliska, biserică din palat. 3. Bjäl Brjag 1. 4. Preslav, Avradaka 1. 5. Preslav, Avradaka 2. 6. Preslav, biserică 4 din Seliște (desene după: K. Mijatev, fig. 109 (2), 111 (3), 110 (4), 111 (5), 129 (6))

Cu sau fără aceste necunoscute, este important să aflăm cu ce putem compara această biserică. În regiunile învecinate de la nordul Carpaților nu cunoaștem nimic comparabil în epocă, deși nu lipsesc sugestiile unei arhitecturi de influență bizantină în centrele importante ale regiunii, cum ar fi Dăbâca⁶⁰, Cenad⁶¹, Biha-rea⁶² sau Pâncota⁶³. Între Dunăre și Carpați lipsesc chiar și astfel de sugestii, după bazilica de la Sucidava din sec. VI până la bisericile din sec. XII-XIII din cetatea Severinului harta fiind albă. Din această perspectivă, biserica de la Alba Iulia

⁶⁰ Iambor 2005, p. 185-194.

⁶¹ Iambor, Matei, Bejan 1982; Móré Heitel 2005.

⁶² Dumitrașcu 1994, p. 65-76, 195-206; Iambor 2005, p. 143-148.

⁶³ Heitelné Móré 2000; Móré Heitel 2006, p. 30-40.

este o descoperire unică în acest stadiu al cercetărilor. Care pot fi însă înrudirile sale? Deoarece, cu toate că era un lăcaș sfânt, nu putea să cadă din cer !

Planul în cruce greacă înscrisă este considerat ca fiind cea mai caracteristică planimetrie a arhitecturii eclesiastice bizantine⁶⁴. Majoritatea autorilor leagă apariția acestui plan de perioada în care, în palatul imperial de la Constantinopol, au fost construite numeroase oratorii, pentru a asigura dese servicii divine ce se cereau prestate în anturajul direct al împăratului⁶⁵. La capătul firului este de obicei menționată *Nea Ekklesia*, ctitoria împăratului Vasile I, consacrată în 881 și distrusă la finele secolului al XV-lea, cunoscută însă din mai multe descrieri de epocă. Pe de altă parte, nu lipsesc opiniile potrivit cărora planul putea fi creat în afara Imperiului, dincolo de provinciile de graniță, și importat în capitală la finele sec. IX, fiind invocate în principal analogii din mediul monastic, apariții izolate a căror datare timpurie nu este însă în afara oricărei discuții⁶⁶. În lumea balcanică, acest plan este văzut ca o combinație între crucea liberă și bazilica orientală, opinie formulată prima oară de G. Millet și acceptată de majoritatea cercetătorilor. Unde anume s-a petrecut această sinteză, păreri oscilează, unii autori pledând pentru Grecia⁶⁷ (unde se păstrează cele mai timpurii biserici de acest fel), alții pentru teritoriul bulgar. Stadiul actual al informațiilor arată, că în diferite regiuni ale Imperiului Bizantin, arhitecții au urmat căi diferite pentru a rezolva, în esență, aceeași problemă: așezarea și stabilizarea unei cupole peste un careu cu patru puncte libere de sprijin. Din aceste experiențe au rezultat soluții diferite, în Armenia încă din sec. VII, apoi în Asia Minor, în Constantinopol, în Balcani, pe teritoriile Țaratului bulgar și în cele slave – astfel că rareori pot fi inventariate clădiri în totalitate identice.

Dacă nu a inventat acest plan în cruce înscrisă, *Biserica Nouă* a lui Vasile I cu siguranță l-a consacrat. După anul 900 mai multe biserici au imitat această clădire, în capitală, în orașele importante ale Imperiului, în zonele limitrofe și în statele concurente. Din sec. X, niciuna nu s-a păstrat ca atare, iar printre ruinele existente sub numeroase modificări și transformări este greu sau imposibil să se facă identificări exacte. Totuși, pentru două biserici din prima jumătate a secolului al X-lea din Constantinopol există o evidență destul de exactă: *Fenari Isa Camii* (biserica dinspre nord, consacrată în 907) și *Bodrum Camii*. Ambele au fost construite pe terase înalte, din piatră sumar cioplită și din cărămidă, după un

⁶⁴ Krautheimer 1986, p. 334-370; Van Millingen 1974, p. 2-10.

⁶⁵ Mijatev 1974, p. 102-104; Krautheimer 1986, p. 355.

⁶⁶ Bouras 2006, p. 48-50.

⁶⁷ Ćurčić 2010, p. 328-339; Dimitrokallis 2002-2003, p. 220 și urm. – consideră că prototipul a apărut în sudul Greciei, dezvoltându-se direct din transformarea unor bazilici paleocreștine prin „adăugarea unei cupole la o bazilică deja existentă, cu trei nave despărțite de coloane sau stâlpi și acoperită cu șarpantă – fie că era ruinată și a fost refăcută, fie a fost construită intenționat” (p. 220).

plan în cruce înscrisă cu trei abside și narthex, acoperit cu cinci cupole. Biserica *Fenari Isa Camii* are dimensiunile generale exterioare 21 x 16 m, cu un naos de 13 x 9,50 m, în care coloanele delimitează un careu cu latura de 5 m; naosul de la *Bodrum Camii* măsoară 10,5 x 8,80 m, iar careul stâlpilor este un pătrat, cu latura de 4,5 m⁶⁸. Dimensiunile generale sunt aproape identice cu biserica de la Alba Iulia, deși comparația se face cu două clădiri considerate reprezentative pentru faza timpurie a arhitecturii medievale bizantine. Planul acesta, odată stabilit, a fost folosit aproape neschimbat până în sec. XI, coabitând cu bazilica și cu bazilica cu cupole: aceste planuri au fost utilizate în paralel, s-au intersectat, mereu au alunecat într-o direcție sau alta, fără să se înlocuiască. Istoria fragmentată a acestei planimetrii, bazată pe rarele vestigii păstrate, a înregistrat deseori unicate pentru care specialiștii nu au găsit suficiente explicații – în contextul evidentei dispariții a unor formule intermediare. Tipologia s-a definitivat la începutul mileniului doi, după care a cunoscut o mare popularitate în toate teritoriile de influență bizantină, până la căderea Constantinopolului, iar în regiunile balcanice și în teritoriile rusești chiar și după această dată⁶⁹ (fig. 4/1-3).

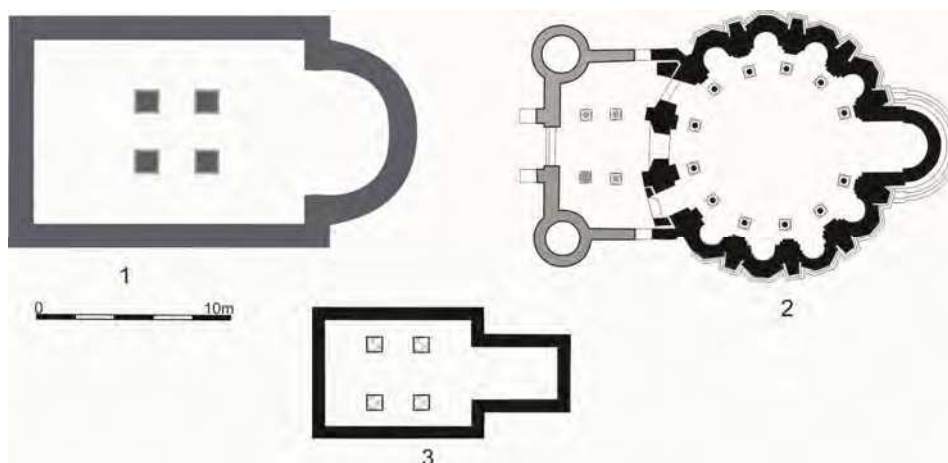


Fig. 6. - 1. Alba Iulia. 2. Preslav, biserica rotundă (desen după Mijatev, fig. 91).
3. Modrá (desen după Cibulka, fig. 17)

Pe teritoriul Țaratului bulgar, acest tip de biserică ocupă o poziție secundară după bazilică. Prima apariție este înregistrată la Pliska: o biserică cu o singură absidă, un naos pătrat (6,3 x 6,5 m), al cărui spațiu central este dominat de patru coloane, și un narthex îngust a fost descoperită în interiorul palatului,

⁶⁸ Krautheimer 1986, p. 356-361, fig. 308-314.

⁶⁹ *Ibidem*, p. 340-341.

servind drept capelă de curte⁷⁰. Mai multe biserici de acest fel sunt atestate în capitala de la Preslav: bisericile de la Avradaka 1 și 2 grupează cei patru stâlpi în zona centrală a bisericii, în partea de est se încheie cu trei abside semicirculare, iar în partea vestică se delimitează un pronaos. În special biserica Avradaka 2 poate fi descrisă ca o miniatură a bisericii de la Alba Iulia, dacă facem abstracție de numărul absidelor. Clădirile menționate, datând din sec. X, sunt însă de mici dimensiuni, media lungimii exterioare fiind în jurul a 12 m⁷¹ (**fig. 5/1-6**).

Din punct de vedere arhitectural, biserica de la Alba Iulia își găsește așadar asemănări în arhitectura bizantină a sec. X, aflându-se la o scară apropiată acesteia, dar și în arhitectura de influență bizantină din sudul Dunării, de pe teritoriul bulgar, față de care se prezintă însă cu proporții monumentale. Tehnica de construcție este de asemenea comună în epocă. Fundația legată cu lut și mortar, nivelul de naștere a elevației marcat printr-o șapă groasă de mortar, soclul treptat ieșit în afara fundației, elevația din blocuri de piatră fasonate rudimentar combinate cu cărămidă – sunt elemente pe care le regăsim frecvent în sudul Dunării. Drept exemplu pentru tehnica de construcție, menționăm aici una dintre cele mai uimitoare creații ale arhitecturii secolului al X-lea: biserica rotundă de la Preslav construită în întregime după aceeași rețetă⁷².

Biserica de la Alba Iulia se individualizează prin absida unică de mari dimensiuni, față de care traveea stâlpilor este mai îngustă, astfel că o putem defini (ținând cont de posibilele variabile ale perimetrului incomplet) drept o variantă a planului în cruce greacă înscrisă. Stadiului lacunar al cunoștințelor despre arhitectura bizantină medievală îi datorăm cu siguranță faptul că această variantă planimetrică nu a fost definită până acum. Câteva indicii preliminare, care trimit către un astfel de plan, sunt însă cunoscute. O clădire asemănătoare este probabil să fi existat la Zselicszentjakab (Kaposvár, Ungaria): cercetările arheologice din anii 1960-1966, reluate în 2013-2014, au scos la iveală rămășițele unei biserici cu dimensiunile estimate de 12/13 x 7,5 m, a cărei parte centrală este dominată de patru stâlpi masivi. În anul 1061, peste ruinele acestei biserici, considerată „foarte veche”, a fost construită o bazilică asemănătoare primei biserici de la Pâncota, cu evidente analogii planimetrice și decorative în sudul Dunării⁷³. Foarte apropiată de această planimetrie este și biserica de la Densuș, de asemenea o clădire de

⁷⁰ Mijatev 1974, p. 102-103, fig. 109.

⁷¹ *Ibidem*, p. 103-104, fig. 110-111, cu bibliografia corespunzătoare.

⁷² *Ibidem*, p. 89-96, fig. 91-96.

⁷³ Nagy 1973. Suzana Heitel a semnalat pentru prima dată faptul că stâlpii trebuie să aparțină primei biserici, ceea ce indirect a fost confirmat prin cercetările din anii 2013-2014. Aceeași autoare a semnalat și analogiile cu biserica de la Pâncota (pentru cea de-a doua biserică de la Zselicszentjakab). Móré Heitel 2006, p. 41-42, 69-70; Molnár 2014, pentru rezultatele preliminare ale cercetărilor recente. Autorul observă că stâlpii, la fel ca și ruinele zidurilor perimetrice ale bisericii vechi, sunt singurele vestigii care nu deranjează morminte, spre deosebire de ruinele bisericii abațiale din 1061.

plan central derivată din prototipul bizantin în cruce greacă înscrisă care nu a putut fi datată pe baza unor indicatori concreți, cu toate că a fost insistent cercetată, atât de către istoricii de artă cât și de către arheologii. Datările acestei biserici, în absența oricărei analogii, în secolele XII-XIII, reprezintă mai degrabă un termen *ante-quem*⁷⁴.

Chiar și aceste puține indicii certifică faptul că ne aflăm în fața unei variante provinciale a planului în cruce greacă înscrisă, variantă pentru cunoașterea căreia nu deținem, în acest stadiu al cercetărilor, suficiente informații.

Pe de altă parte, epoca pe care o examinăm este, din punct de vedere arhitectural, o epocă a unicităților, în care, alături de forme clasice, repetate în toate colțurile lumii bizantine, pot să apară forme cu totul noi, pentru care specialiștii nu găsesc o explicație satisfăcătoare. Pe teritoriul Țaratului bulgar a fost construită biserica rotundă de la Preslav, pentru care în arhitectura bizantină nu există nimic comparabil. Cu antecedente căutate cu secole în urmă, lăcașul de cult de la Preslav ar putea fi replica unei clădiri pierdute din capitala Imperiului⁷⁵. O biserică asemănătoare se presupune că ar fi existat la Apostag, lângă Pesta, pe malul drept al Dunării, pe teritoriul mănăstirii grecești de la Veszprémvölgy⁷⁶ (fig. 6/1-2).

În Moravia Mare a fost construită în aceeași epocă (?) biserica de la Modrá⁷⁷, care stă la începuturile arhitecturii din regiune, fără să se fi găsit încă o explicație pentru forma ei dominată de patru stâlpi masivi în ceea ce a fost descris drept o arhitectură de influență occidentală. Încă mai timpuriu este cazul bazilicii de la Fenékpuzsta, o altă excepție greu de înțeles și de explicat⁷⁸. Sunt câteva dintre cele mai cunoscute exemple ale acestor manifestări singulare învelite în enigmă, atât ca geneză cât și ca succesiune, iar lista ar putea continua cu încă o duzină de cazuri. Sunt aceste construcții apariții unice sau reflectă clădiri ale căror

⁷⁴ Vătășianu 1959, p. 89-95; Curinschi Vorona 1981, p. 86-87; Popa 1988, p. 228-230; Rusu, Mizgan 2008.

⁷⁵ Cu un diametru interior de 10,5 m, biserica rotundă de la Preslav este o apariție singulară în lumea de la sudul Dunării, a cărei geneză încă nu și-a găsit suficiente explicații. Ea se leagă de construcțiile rotunde din secolele IV-VI folosite ca martirii, baptisterii sau mausolee, dar lipsesc verigile care ar putea explica re-apariția planului la o distanță atât de mare în timp. Fundațiile sunt realizate din piatră și lut, pe care a fost așezat un soclu în trepte din blocuri de calcar. Peste acest soclu, pereții sunt construiți din piatră de carieră și puțin mortar alb – ceea ce este o caracteristică a majorității bisericilor din Preslav. Pentru bolți, arcadele intrărilor și pentru pereții atriumului, și cu siguranță și pentru cupolă, s-a folosit cărămidă galbenă și roșie de diferite dimensiuni. Biserica, păstrată doar ca ruină, a avut o decorație de excepție (numeroase fragmente de pietrărie recuperate din săpături), inclusiv în tehnica încrustației și a emailului. Krautheimer 1986, p. 318-321; Mango 2002, p. 173.

⁷⁶ Gervers-Molnár 1972, p. 87. Cunoscută doar din descrieri de sec. XIX, biserica a fost distrusă în 1805. Este presupus un plan poligonal în 12 laturi cu 12 nișe amenajate în grosimea peretelui. De asemenea, sunt menționate (din structura ei) pietre cu inscripții grecești.

⁷⁷ Cibulka 1958.

⁷⁸ Curta 2005, p. 183.

urme au dispărut complet? Doar arheologia ar mai putea aduce detalii în această problemă, prin identificarea norocoasă a verigilor pe care le simțim absente (**fig. 6/1, 3**).

Studiul comparat al dimensiunilor arată că biserica de la Alba Iulia a fost o clădire impunătoare. Ca suprafață, a fost aproape identică cu două repere ale arhitecturii centrale bizantine (*Fenari Isa Camii* și *Bodrum Camii*) și nu cu mult mai mică decât prototipul lui Vasile I. Doar câteva bazine din primul Țarat bulgar au depășit-o ca dimensiuni (comparație de altfel inegală, deoarece ea nu este o bazilică), dar a fost concepută la aceeași scară cu celebra capelă de la curtea lui Simeon (pe care într-un fel o putem numi tot imperială, dacă avem în vedere pretențiile acestui conducător) (**fig. 4-6**).

În ce împrejurare putea fi construită o astfel de biserică la nordul Dunării, în Bazinul Carpatic, într-o regiune care, după unele păreri, nu exista pentru omul bizantin? În perioada la care ne referim, pentru construirea unei biserici nu este suficientă decizia unui grup de credincioși. Este necesar un factor de putere aflat într-o conjunctură favorabilă inițierii unui astfel de proiect și, categoric, este necesar un ierarh care să sfințească clădirea. Având în vedere cele de mai sus, apariția bisericii pare să fi fost forma de manifestare a unei formațiuni statale care a făcut această investiție nu într-o relație cu statul bulgar de la sudul Dunării, ci într-o relație directă cu Imperiul Bizantin.

Contextul istoric general

Contextul istoric în care a funcționat această biserică, în perioada din jurul anului 1000, este poate cel mai complicat din istoria acestei regiuni de la nordul Dunării de Jos: este contextul unei schimbări majore, la capătul căreia regatul maghiar și-a extins stăpânirea până în apropierea Carpaților Meridionali.

Izvoarele istorice ale epocii se referă la Transilvania în legătură cu începuturile stăpânirii maghiare: sărace în amănunte, lasă posibilitatea unor interpretări variate, care au produs o literatură de specialitate bogată⁷⁹. La baza acestor interpretări, aproape fără excepție s-a aflat încercarea de a stabili starea regiunii în momentul intrării ei în sfera de interes a maghiarilor, în secolul al X-lea. Pentru aceasta, istoricii au făcut apel la disciplinele conexe ale istoriei, între care un loc important, poate chiar cel mai important, a revenit arheologiei. Cu toate că în ultimul secol s-au înregistrat unele progrese, încă nu a reușit nimeni să contureze un tablou credibil pentru ceea ce va fi fost Transilvania în jurul anului 1000, un tablou care să fie acceptat egal de orice demers istoriografic⁸⁰.

⁷⁹ Pentru o orientare generală asupra epocii: Horedt 1986; Spinei 1990; Heitel 1994-1995; Madgearu 2001; Madgearu 2002-2003; Curta 2002; Kristó 2004; Iambor 2005; Nicolae 2010.

⁸⁰ Această situație reflectă stadiul imatur al cercetărilor arheologice, care au fost restrânse, lipsite de strategie și de o viziune corespunzătoare problemelor complexe pe care istoria regiunii le ridică. Chiar și în cazurile în care a existat posibilitatea unor cercetări sistematice, acestea au fost execu-

Rămășițele arheologice arată că Transilvania era locuită de o populație eterogenă, aflată într-un stadiu de organizare din care evoluaseră mai multe formațiuni social-politice. În jumătatea de nord este localizat voievodatul lui Gelou, cu centrul probabil la Cluj, dar dispunând de mai multe așezări fortificate și fortificații de refugiu, cu ajutorul cărora a putut opune rezistență cuceritorilor maghiari. Izvoarele scrise susțin această realitate, chiar dacă multe nuanțe sunt încă imprecise, iar arheologia nu s-a străduit nici ea să își spună părerea⁸¹.

O lume mai complicată se creionează la sud de râul Mureș, o regiune despre care ungarilor nu par să aibă informații la începutul pătrunderii în Transilvania. Principalele discuții s-au purtat în jurul posibilității de a identifica aici un voievodat al populației autohtone romanice sau slavo-romanice, independent sau aflat sub autoritatea Țaratului bulgar, și implicit de a defini coordonatele prezenței bulgare⁸². Documentul din 892 prin care regele franc Arnulf cerea țarului bulgar să nu permită vânzarea sării către moravieni a fost interpretat ca argument pentru prezența bulgară în Transilvania. Ce a însemnat exact această prezență, dacă s-a rezumat la un control militar și economic, la o influență culturală sau a încercat să capete un caracter stabil, permanent – sunt alternative asupra cărora mai trebuie să meditam⁸³. În stadiul actual al cercetărilor, în mod real putem identifica în această regiune forme de manifestare ale civilizației materiale și spirituale asemănătoare sau identice celor din Câmpia Dunării, susținând apartenența la un areal bizantin provincial cu un caracter etnic complex⁸⁴.

Kurt Horedt a formulat, în urmă cu multe decenii, teoria existenței unei formațiuni politice locale pe valea Mureșului în sec. IX. Organizat în jurul unor așezări fortificate dintre care au rămas în memorie Bălgrad (Alba) și Țeligrad (lângă Blandiana)⁸⁵, situate la cca 20 km distanță una față de cealaltă, acest voievodat și-a menținut independența pe parcursul sec. X, intrând treptat sub influență maghiară și fiind ocupat abia spre finele acestui secol. Faptul că „voievodatul de la Bălgrad” nu este menționat de izvorul Anonymus și nici în vreo altă sursă susține de asemenea ipoteza că a fost ocupat într-o epocă mai târzie, cândva în jurul anului 1000.

tate doar în teren, fără să fie apoi prelucrate și publicate corespunzător. Este suficient să cităm exemplul fortificațiilor de la Dăbâca sau cercetările mai vechi de la Alba Iulia, care s-ar putea să fi ascuns pentru totdeauna multe răspunsuri de care am fi avut nevoie. Heitel 1994-1995, p. 415; Curta 2002; Iambor 2005.

⁸¹ Madgearu 2001, p. 135-140; Sălăgean 2006; Dragotă 2006, p. 39-46.

⁸² Panaitescu (Grecu) 1950, p. 223-236; Horedt 1954, p. 492-494; Horedt 1958, p. 112-137; Comșa 1960; Horedt 1986, p. 59-110; Browning 1975, p. 54-89; Iambor 2005, p. 224-230; Madgearu 2005a, p. 109-110.

⁸³ Madgearu 2002-2003; Madgearu 2003; Kristó 2004, p. 53-55.

⁸⁴ Comșa 1963; Madgearu 2005a, p. 107.

⁸⁵ Horedt 1954, p. 493-507; Horedt 1966; Rusu 1984, p. 188-189; Madgearu 2005a, p. 108-110.

O discuție despre sudul Transilvaniei în jurul anului 1000 nu poate ocoli „problema” Hierotheos⁸⁶. Din sursele epocii este cunoscut faptul că, la mijlocul secolului al X-lea (între 948 și 972), doi conducători maghiari au devenit creștini, primind botezul la Constantinopol: *Boulsoudes* și *Gyula*⁸⁷. Cel din urmă s-a întors în patria lui, numită *Tourkia*, însoțit de o misiune bizantină de creștinare, întruchipată în persoana unui călugăr hirotonisit episcop, Hierotheos. Unde se afla însă această patrie? Evident, în viziunea bizantină *Tourkia* este teritoriul locuit de maghiari, dar care erau limitele precise ale aceluia teritoriu la mijlocul secolului al X-lea? Se referă izvorul la teritoriile ce aparțin clanului lui Arpad sau la ansamblul teritoriilor locuite efectiv sau doar vizate de către acești războinici? Istoricii au căutat argumente pentru a delimita *Tourkia* aceluia moment, mai multe variante disputându-și întâietatea: la vest de Tisa⁸⁸; în sudul Transilvaniei, cu centrul la Alba Iulia⁸⁹; întreg teritoriul locuit de maghiari, care ar include și sudul Transilvaniei etc. Localizarea lui Gyula la Alba Iulia a fost favorizată de versiunea maghiară a numelui localității: *Gyulafehérvár*, provenind din traducerea toponimului Bălgard (cetatea albă) adăugat numelui Gyula⁹⁰. Personajul a fost văzut ca un lider local⁹¹, maghiar sau autohton, care putea patrona și construi rotonda (considerată o clădire ortodoxă de la mijlocul sec. X⁹²). Frecvența artefactelor bizantine de la mijlocul secolului al X-lea a favorizat, în schimb, localizarea lui Gyula și implicit a lui Hierotheos în zona județelor Békés și Csongrád⁹³.

Tânărul regat maghiar a oscilat o perioadă între Roma și Constantinopol, condiționările acestei opțiuni fiind evident politice. Misiunea bizantină, care

⁸⁶ Nicolae 2010, cu inventarierea principalelor opinii.

⁸⁷ Evenimentul este menționat de cronicile bizantine și parțial de cele latino-maghiare, fără detalii care să permită o atribuire spațială și temporală indubitabile. Istoricii au preluat în variate feluri aceste mențiuni, de la negarea totală a faptelor până la acceptarea lor necondiționată, formulându-se multiple posibilități de interpretare. Inventarul acestora depășește cu mult obiectivele studiului de față; vom nota doar faptul că nicio interpretare nu a adus argumente suficiente de convingătoare pentru a pune capăt dezbaterii. Madgearu 1994, p. 149.

⁸⁸ Madgearu 1994, p.147-154, studiu reluat în 2008 și 2010, cu unele modificări și cu bibliografia actualizată; Madgearu 2008; Madgearu 2010; Dănilă 2010, studiul din 1982, publicat prima dată în 1998.

⁸⁹ Majoritatea istoricilor români și mulți istorici străini au pledat pentru localizarea lui Hierotheus în Transilvania. Un inventar al opiniilor la Madgearu 1994, p.148-149. O sinteză asupra problemei: Rusu 1978, p. 167-168; Nicolae 2010, p. 109-112.

⁹⁰ Acest nume trebuie să se fi format încă în sec. X, deoarece după 1002 niciun Gyula nu va mai juca un rol atât de important încât să fie justificată transformarea numelui său într-un toponim. Horedt 1954, p. 502.

⁹¹ Heitel 1994-1995, p. 417; Curta 2002, p. 271.

⁹² Vezi nota 97. Pentru atribuirea rotondei lui Hierotheos, de asemenea: Theodorescu 1974, p. 75-76; Rusu 1982, p. 372; Blăjan 2007, p. 246-247.

⁹³ Madgearu 1994, p. 150-152, preluând concluziile istoriografiei maghiare privind localizarea în Pannonia a tezaurilor de monede bizantine și a altor artefacte (cruci pectorale, cercei, catarama etc.). Madgearu 2010, p. 82.

indubitabil a înregistrat progrese notabile, creștinând mulți păgâni, a fost concurată de o misiune occidentală, care a intrat în acțiune în ultimele decenii ale sec. X, după 970 și, în final, a preluat întâietatea. Creștinarea principelui Vaik – devenit Ștefan, în anul 1000, a marcat succesul acestei misiuni, orientarea oficială a statului maghiar rămânând primordial occidentală (ulterior catolică). Așa cum s-a constatat însă și în alte cazuri, actul oficial al creștinării nu a putut avea efecte imediate și definitive nici măcar la nivelul clanului conducător sau al conducătorilor de clanuri, și cu atât mai puțin la nivelul populației de rând, care multă vreme a rămas păgână sau a adoptat creștinismul practicând în fapt o religie amestecată cu multe practici păgâne. Dincolo de aceste manifestări populare, în primele secole de existență puterea maghiară a fost tolerantă din punct de vedere religios, ceea ce a permis influenței bizantine să se manifeste sub diferite forme, inclusiv prin funcționarea unor mănăstiri de rit grec⁹⁴. Faptul că o parte a populației a rămas ortodoxă a favorizat dezvoltarea ierarhiei bisericești, la începutul secolului al XI-lea fiind atestată o Mitropolie a *Tourkiei*, care funcționa încă în secolul al XII-lea⁹⁵.

Consecvent obiectivului de a extinde și consolida noul stat creștin, regele Ștefan a fost cel care a tranșat situația la sud de valea Mureșului. Conform lui Anonymus, regele a atacat aici un principe (ortodox?) care refuza creștinismul (occidental?), un alt Gyula, în anul 1002, pe care l-a luat prizonier împreună cu familia și i-a anexat teritoriul. Cu mici variații, episodul este relatat de analele contemporane germane, de Simon de Keza în secolul al XIII-lea și de Cronica pictată de la Viena din sec. XIV. Acest Gyula, localizat aproape unanim la Alba Iulia, a fost considerat ca moștenitor al lui Gyula de la mijlocul secolului al X-lea, cel creștinat la Constantinopol, dar nici în acest caz nu lipsesc vocile care îl consideră un deschizător de drumuri. Importanța pe care regele a acordat-o acestei regiuni se reflectă în stabilirea sediului Episcopiei Transilvaniei la Alba Iulia, indiferent dacă acest lucru s-a petrecut în forme concrete în anul 1009 sau abia în timpul regilor Ladislau I și Coloman, în ultimele decenii ale secolului.

Fără a intra în detaliile acestor identificări și interpretări, este evident că izvoarele epocii sugerează într-adevăr că regiunea din sudul Transilvaniei, cu centrul la Alba Iulia, a avut un statut aparte în perioada care ne interesează. Descoperirile arheologice confirmă faptul că Alba în sine era o localitate puternică, dezvoltată în jurul unei fortificații romane ale cărei ziduri vor fi folosite ca atare încă aproape un mileniu. În cetate, locuirea nu a încetat pe parcursul mileniului

⁹⁴ Moravcsik 1970, p. 108.

⁹⁵ Primul ierarh cunoscut este mitropolitul Ioan, menționat într-un document din 1028. De asemenea în carta de privilegii pe care regele Ștefan (997-1038) a acordat-o mănăstirii de rit grec de la Veszprémvölgy este menționat un mitropolit. Aceste surse demonstrează că, la începutul sec. XI, exista o Mitropolie a *Tourkiei* dependentă de Patriarhia din Constantinopol. Oikonomidès 1971, p. 527-533; Baán 1999, p. 45-48.

I, la sfârșitul căruia se găsea aici așezarea unei comunități în certe legături cu lumea bizantină sau cel puțin de influență bizantină⁹⁶. Această comunitate avea în apropiere un cimitir întins (Stația de Salvare). Rotonda descoperită în interiorul castrului a fost pusă uneori în legătură cu acest centru de putere, fiind interpretată ca o posibilă capelă a curții unui voievod⁹⁷.

În exteriorul fortificației se aflau însă și alte nuclee de locuire, pe care cercetările arheologice de salvare din ultimii ani le-au semnalat mai ales prin intermediul cimitirelor⁹⁸. Șase arii de înmormântare diferite au fost evidențiate pe teritoriul orașului actual, majoritatea prezentând mai multe etape de utilizare pe parcursul secolelor X-XI și încheindu-și existența după mijlocul secolului XI, când o mare arie funerară este deschisă în jurul catedralei romano-catolice (?)⁹⁹. În opinia mea, este puțin probabil ca aceste necropole să fi găzduit morții unei singure așezări, aflată în interiorul fortificației. Pare mult mai plauzibil ca diferitele arii funerare să corespundă unor așezări diferite, care vizibil gravitau în jurul fortificației romane. Însumând aceste date, suficient de elocvente, deși niciunul dintre situri nu a avut șansa unei cercetări sistematice și nici măcar datele obținute prin descoperiri salvatoare nu au fost publicate corespunzător, putem spune că în sec. X-XI Alba Iulia era nu doar o localitate importantă, ci și centrul unei regiuni populate, cu o coloratură etnică și religioasă diversă.

Sub control bulgar, sub o autoritate locală necunoscută¹⁰⁰ sau sub autoritatea lui Gyula¹⁰¹, este destul de clar că putem vedea aici un centru de putere, cu o compoziție complexă, care a oferit contextul apariției unei biserici de dimensiunile celei descrise în paginile anterioare, comparabilă cu ctitorii aristocratice și regale din capitalele sud-dunărene. În stadiul actual al cercetărilor, putem oare detalia problema patronului bisericii?

⁹⁶ Marcu Istrate 2009a, p. 77-84.

⁹⁷ Descoperită într-un moment în care arheologia încă nu dispunea de metode clare de cercetare, rotonda a devenit un măr al discordiei în istoriografie, deși aprecierea și datarea ei nu pot fi decât rezultatul unor speculații. Heitel 1975a, *passim*; Heitel 1975b, p. 348; Heitel 1985, fig. 1; Moga 1998, p. 28; Blăjan 2007, p. 246-247. Din punct de vedere arhitectural, istoric și etnic, aproape orice opțiune se poate încadra din sec. IX și până în sec. XI – iar acest ultim termen este impus doar de cronologia monumentelor catolice. Niciun obiect care să încline balanța nu a fost descoperit sau cel puțin nu este cunoscut literaturii de specialitate. Dacă a fost legată de o comunitate locală din secolele IX-(X) (Rusu 1979; Madgearu 2005a, p. 107), de Hierotheos și/sau Gyula (Horedt 1986, p. 137; Vătășianu 1987, p. 9; Bóna 1990, p. 158) sau a fost o anexă a bisericii romano-catolice de la finele sec. XI (Entz 1958b, p. 6; Heitel 1972, p. 151), nu se va stabili niciodată din aprecierea unor ruine fără context.

⁹⁸ Heitel 1975b, p. 343-344; Catalog 2006, *passim*; Dragotă 2006; Blăjan 2007; Dragotă, Rustoiu, Drâmbărean, Deleanu, Oța 2009.

⁹⁹ Este de altfel epoca în care se renunță la cimitirele exterioare și la înmormântările izolate, în favoarea cimitirului sfințit în directă relație cu un lăcaș de cult, aproape fără excepție acesta fiind biserica parohială.

¹⁰⁰ Heitel 1975b, p. 343-344.

¹⁰¹ Györffy 1985, p. 264-265; Kristó 2004, p. 105-108.

Coordonatele arheologice și arhitecturale expuse anterior nu oferă suficiente argumente pentru a plasa construirea bisericii sub auspiciile unui conducător bulgar. Dacă presupunem că s-a manifestat în Transilvania o prezență bulgară efectivă, reprezentantul acesteia avea nevoie de o reședință care putea cuprinde o capelă. Putem eventual să asimilăm acestei situații o biserică de dimensiunile rotondei (ceea ce din punct de vedere arhitectural este de altfel puțin probabil), dar în niciun caz o biserică de mărimea celei analizate aici (cu suprafață aproape identică capelei lui Simeon de la Preslav) – chiar și în condițiile în care s-ar fi acordat acestei regiuni o importanță mult mai mare decât ne imaginăm astăzi. Pentru a păstra proporțiile, este suficient să menționăm că bisericile de la curțile boierilor din jurul capitalei bulgare sunt de dimensiuni mult mai mici, iar forma lor dominantă este bazilicală. Ideea este oricum lipsită de suport, fiindcă în stadiul actual nu avem nicio evidență că putea exista o curte a unui lider bulgar la Alba Iulia¹⁰². Singura evidență este aceea a unui *facies* cultural comun, purtat de morții și viii unei așezări de lungă durată.

Cronologia și caracterul descoperirii se potrivesc mai degrabă în contextul unui centru de putere local, a cărui autoritate a fost refăcută la mijlocul sec. X, în condițiile diminuării influenței/ prezenței bulgare după moartea țarului Simeon în 927¹⁰³. Este un moment în care s-au modificat datele așezării din interiorul castrului (abandonarea locuințelor), ale necropolei aferente (încetarea înmormântărilor în orizontul I), a apărut o nouă necropolă, care vehiculează piese autentice bizantine („Izvorul Împăratului”¹⁰⁴), dar și o alta atribuită unei comunități maghiare sedentarizate, în care putem vedea răspândirea treptată a practicilor creștine¹⁰⁵. Aceste modificări sugerează stabilirea unor noi relații cu Imperiul Bizantin, care favorizează un aflax de populație nouă și circulația unor artefacte specifice civilizației bizantine, probabil chiar înainte de revenirea oficială pe linia Dunării, în 971. Această schimbare a stimulat renașterea unei autorități locale, care a rămas credincioasă Bisericii bizantine, al cărei moștenitor poate fi Gyula de la mijlocul sec. X, creștinat oficial la Constantinopol, și cu siguranță Gyula cel înfrânt de regele Ștefan la începutul secolului al XI-lea.

Studiile asupra arhitecturii bizantine au arătat faptul că în secolele IX-X activitatea de a construi a fost înțeleasă ca o acțiune politică a Imperiului, cu obiectivul de a fi prezent și de a-și întări autoritatea în regiunile marginale, în care influența sa se diminuase în diferite împrejurări¹⁰⁶.

¹⁰² Kristó 2004, p. 53.

¹⁰³ Madgearu 2001, p. 194-195; Madgearu 2005b.

¹⁰⁴ Blăjan 2007, p. 245-246; Nicolae 2010, p. 116, citează comunicări susținute de autorul săpăturilor, M. Blăjan.

¹⁰⁵ Dragotă, Rustoiu 2007; Dragotă, Rustoiu, Drâmbărean, Deleanu, Oța 2009.

¹⁰⁶ Bouras 2006, p. 68-70.

Într-un astfel de context, cu determinările expuse mai sus, văd posibilă îndeplinirea unui astfel de proiect la mijlocul sec. X (într-un interval pe care mai exact îl putem defini între 927 și 971). O biserică din piatră cu planimetrie de influență bizantină, de dimensiuni impresionante pentru epoca ei, reflectă importanța pe care Imperiul o acorda acestei regiuni din sudul Transilvaniei, care reprezenta probabil un cap de pod cu mari perspective în acțiunea de creștinare a ungarilor. Aceste coordonate par a descrie o situație în care eroii principali sunt Gyula și Hierotheos¹⁰⁷ sau urmașii lor imediați.

Demolarea bisericii

Dacă acesta este contextul construirii și funcționării bisericii, care este contextul dispariției? Într-un moment pe care nu îl putem fixa mai exact decât spre mijlocul secolului al XI-lea, din nou cu o toleranță de câteva decenii, biserica a dispărut și suprafața a fost nivelată. O altă biserică, ale cărei ruine se păstrează în interiorul catedralei actuale, a apărut la cca 30 m spre est. De ce s-a întâmplat acest lucru? De ce biserica nouă nu a fost construită peste cea veche?

Deși Părinții Bisericii au spus mereu că sfințenia nu se află în ziduri ci în credincioși, totuși expresia materială a acestei trăiri se regăsește în clădire¹⁰⁸. În momentul consacrării, clădirea devine sacră și această încărcătură se transmite, dinspre altar spre exterior, scăzând în intensitate până la limita exterioară a cimitirului. Din acest motiv, o biserică nu este abandonată pentru a se construi o alta în apropiere decât în cazuri de excepție. Biserica veche se extinde, se repară, se înglobează în biserica nouă, se suprapune fie și cât de puțin. În felul acesta, spozește încărcătura spirituală a locului, se asigură legătura cu strămoșii, o continuitate importantă în toate epocile și pe toate planurile¹⁰⁹.

Singura explicație care pare evidentă este că biserica nouă a fost, în mod definit, *altceva*. Din acest motiv, nu a apreciat sacralitatea clădirii vechi și nu a dorit să și-o însușească, ci a considerat că trebuie să înceapă ceva nou. Această nouă biserică s-a construit sub auspiciile statului maghiar, devenit oficial adept al creștinismului occidental, într-o localitate în care maghiarii erau deja prezenți. Din start, catedrala I a făcut parte dintr-un complex: pe latura ei sudică au fost construite mai multe clădiri, terenul din colțul cetății a fost închis, iar în jurul ei s-a deschis un cimitir. Începuturile cimitirului le putem coborî câteva decenii spre mijlocul secolului al XI-lea, dar construirea bazilicii romanice – după multe

¹⁰⁷ Heitel 1983a, p. 102; Heitel 1994-1995, p. 427; Font 2005, p. 285-287. Kristó 2004, p. 98-108, consideră că relațiile celor două personaje cu Bizanțul trebuie să se regăsească „înainte de toate în formă de biserici în stil bizantin.” (p. 100). Tot aici pentru localizarea celui de-al doilea Gyula în Ardealul de Nord, în ultimul sfert al secolului al X-lea.

¹⁰⁸ Lauwers 2005, p. 55-61, despre riturile de consacrare.

¹⁰⁹ *Ibidem*, p.126.

opinii – s-a făcut mai degrabă spre finalul acestui secol¹¹⁰, cel mai probabil ca efect al instalării Episcopiei Transilvaniei la Alba Iulia.

Chiar dacă biserica descoperită în 2011 nu ar fi avut o planimetrie atât de specială și nu ar fi beneficiat de o datare contextuală, topografia celor două biserici era suficientă pentru a demonstra că avem de-a face cu două „obiecte” diferite. La nivelul secolului al XI-lea consider inacceptabilă varianta ca o biserică ctitorită de regele Ștefan cel Sfânt, o catedrală, să fi fost lăsată în paragină sau demolată, cu zidurile sfinte abandonate intenționat la discreția săpătorilor de morminte – pentru ca o biserică nouă să fie construită în imediată apropiere.

Topografia locului sugerează că biserica veche era vizibilă atunci când s-a început construirea bazilicii romanice, care s-a fundat aproape exact în fața ei. Cum se vor fi derulat lucrurile va fi imposibil de întrevăzut. Pentru creștinul din secolul al XI-lea, locuitor la Alba Iulia, probabil nu s-a întâmplat aproape nimic: o biserică nouă, mai încăpătoare (37 x 20 m ?) și poate mai arătoasă, a fost construită peste drum de cea veche.

Concluzii preliminare

Săpăturile din anul 2011 de la Alba Iulia au scos la iveală ruina unei biserici cu plan în cruce înscrisă, de tradiție bizantină, care a funcționat în intervalul dintre mijlocul sec. X și mijlocul sec. XI. Această datare destul de exactă, foarte rară în arheologie, se datorează unui context arheologic cu numeroși indicatori, dar totodată își găsește locul în evoluția istorică a sitului, în particular, și în evoluția istorică a sudului Transilvaniei, în general. Fără îndoială, ne aflăm în fața celei mai vechi biserici de influență bizantină de la nordul Dunării, și chiar raportat la teritoriul propriu-zis imperial aceasta este una dintre foarte puținele biserici datate din context în sec. X. Din acest motiv poate fi un reper important nu doar în cercetarea istoriei Transilvaniei și a Ungariei, ci și în studierea influențelor arhitecturii bizantine.

Descoperirea de la Alba Iulia din anul 2011 confirmă importanța acestei localități (probabil nucleu al unei formațiuni politice locale), nu doar pentru autohtoni, ci și pentru marile puteri care își disputau în epocă controlul regiunii: Țaratul bulgar (așezare și necropolă din secolele IX-X), Imperiul bizantin (construirea bisericii, misiunea de creștinare și de instituționalizare) și statul maghiar al regelui Ștefan (cucerirea centrului de putere, transferarea aici a sediului Episcopiei de rit roman a Transilvaniei). Controlul politic, militar și religios

¹¹⁰ Kristó 2004, p. 117-139, despre Episcopia de rit occidental a Transilvaniei, argumentând transferarea acesteia (de la Dăbâca?) la Alba Iulia în ultimul sfert al secolului al XI-lea. Despre prima catedrală: Entz 1958b, p. 1 și urm.; Vătășianu 1959, p. 22-23; Horedt 1986, p. 136-138; Vătășianu 1987, p. 10-11; Bóna 1990, p. 159, consideră clădirea încheiată în timpul regelui Coloman. Date arheologice sumare: Heitel 1972, p. 140-150; Heitel 1975a, p. 7; Heitel 1983, p. 227-228; Heitel 1985, p. 216.

asupra Albei Iulia trebuie să fi asigurat dominarea unui teritoriu important pe Valea Mureșului.

În cele câteva prezentări ale acestei descoperiri, făcute în ultimii ani, nu am putut răspunde la întrebarea directă dacă această biserică a fost construită de Hierotheos. Arheologia nu poate să ajungă la un astfel de răspuns, în absența unui indicator absolut, cum ar putea fi o inscripție. Este însă cert faptul că această biserică nu putea să apară decât în condițiile unei misiuni bizantine de creștinare și de organizare instituțională a credincioșilor din regiune, și este dincolo de orice îndoială că o astfel de misiune nu putea avea loc decât înainte de ultimele decenii ale secolului X¹¹¹. Proporțiile monumentale ale clădirii ne permit să credem că era destinată unei comunități creștine importante din punct de vedere numeric, în care trebuie să vedem populația locală creștină, dar și o populație maghiară aflată în diferite etape pe traseul dobândirii credinței în Hristos. Dacă cel care a sfințit efectiv biserica a fost episcopul Hierotheos, un membru al misiunii sale despre care documentele nu au păstrat informații sau urmașul său direct la păstoria bisericii *Tourkiei* este, la urma urmei, prea puțin important, de vreme ce doar pe calea speculațiilor ne putem apropia de un răspuns sau altul.

Cu adevărat importantă este certitudinea, dată de această descoperire, că Biserica bizantină era prezentă în secolele X-XI pe teritoriul Transilvaniei, încercând să mențină în sfera sa de influență o regiune vizată de cuceritorii maghiari¹¹². Ruina unei biserici nu se poate compara nici cu un tezaur, nici cu un cerceț: este forma maximă prin care se putea realiza o penetrație culturală și religioasă bizantină în acele regiuni de graniță pentru care Imperiul mai avea vreun interes. Tocmai acesta pare să fi fost cazul Transilvaniei la mijlocul secolului al X-lea.

¹¹¹ Oikonomidès 1971, p. 534.

¹¹² De-a lungul timpului și alte descoperiri din Transilvania au indicat o astfel de prezență, fără să dispună însă de împrejurările norocoase oferite de contextul arheologic atât de bogat de la Alba Iulia. Pentru biserica de la Pâncota a fost propusă o datare în secolele X-XI, pe baza analogiilor planimetrice și stilistice identificate în sudul Dunării. Mórè Heitel 2006, p. 54. În cetatea Dăbâca, biserica 1 de la Boldăgă datează probabil din aceeași epocă, demolarea ei înainte de mijlocul sec. XII fiind certă; absida poligonală în exterior și semicirculară în interior este o apariție unică în epocă, ale cărei legături cu arhitectura bizantină au fost ipotetic enunțate. Iambor 2005, p. 190-191, 273. De asemenea, pentru mai multe biserici din Țara Hațegului au fost formulate ipoteze privind datări timpurii, în secolele X-XI, bazate mai mult pe intuiție, în condițiile absenței unor repere concrete. Popa 1988, p. 225-237, 265-272.

**The 10th-11th Centuries' Byzantine Style Church in Alba Iulia.
Preliminary Considerations**

ABSTRACT

This study's subject is of the ruined church uncovered in the year 2011 in the south-western corner of the Alba Iulia fortress, in front of the St. Michael Roman-Catholic Cathedral. The following text briefly relates the circumstances of its discovery, its archaeological context, its place in the history of architecture and the historical connotations.

The ruins of the church were unexpectedly uncovered during the fortresses rehabilitation works, in the spring of 2011, twenty-four metres eastward of the main western entrance of the current cathedral. The ensuing four months long archaeological investigation uncovered a church with a ground plan in the shape of a Greek cross, consisting of a semicircular apse and a rectangular nave with a central square demarcated with four pillars. The foundations, in the main 1 m deep, were built mostly of river stone mixed with occasional fragments of limestone blocks and bricks salvaged from the nearby Roman ruins, all of them held together with clay or/and with mortar. A thick layer of crumbly white mortar, consisting mainly of quicklime granules, formed the basis for an elevation made of coarsely carved limestone blocks, probably mixed with bricks.

The ruins have a complex stratigraphic context, consequence of the high-constant use of the area during the last two thousand years, its usage reaching the highpoint at the beginning of the second millennium. Prehistoric, Roman, post-Roman, Gepid and 8th-10th centuries' habitation evidence was found beneath the church, which was in use for about a hundred years, until it was in turn pulled down during the second half of the 11th century, when the first Roman-Catholic cathedral was being built. Subsequently the ruins were disturbed and partly destroyed by the 11th-13th centuries' medieval graveyard and later still by numerous medieval and modern intrusions.

The church, built according to a closed Greek cross pattern, is a singular occurrence in the northern Lower Danube architectural setting – from the 6th century until the 12th century we know of no other Christian religious buildings in the area.

A brief examination of the Byzantine architecture of the age points out that the church belongs to a planimetric design which emerged in Constantinople at the end of the 9th century and spread afterward on a large area, both within the Empire and beyond its borders. The Alba Iulia church has appropriate parallels both in the 10th century Byzantine architecture (including analogies for its size) and in the Byzantine style architecture in use south of the Danube, in the Bulgarian territories (although when compared its size gives it monumental proportions). The church stands out by its particularly large apse and by its four central pillars, thus we may consider (making appropriate allowances for the various possible reconstructions of the partially preserved perimeter) it fits in a new variety of the cross-shaped plan. This is hardly surprising since in the specified timeframe, alongside the established models, reiterated throughout the whole Byzantine world, we often find anomalies, some of them utterly unexplainable, as are the round church in Preslav or the Modrá church, in Great Moravia, which also had four central pillars.

The historical context of this discovery is a complex one, since the structure dates from a time when on the Mureș Valley a vague Bulgarian presence was being replaced by an effective, stable Hungarian presence. At this time Alba Iulia was a well developed settlement, focused on a Roman fortress whose walls were still in use. At the end of the first millennium inside the fortress lived a community with close ties with the Byzantine world (or at the very least strongly influenced by the Byzantine trends), while outside the fortress functioned other settlements, identified during the previous years' archaeological investigations mainly due to the discovery of their burial grounds. The high density of the habitat suggests that Alba Iulia was the focal point of a local political entity, most likely under Bulgarian authority at the start of the period (from 9th century to the beginning of the 10th century) but stronger and independent later on, until the

beginning of the 11th century, when it was ultimately incorporated in the power structure of the Hungarian Kingdom.

Historical, architectural and archaeological data imply that the church has been built in the context of the diminishing Bulgarian authority and increasing Byzantine influence in the Danube region, towards the middle of the 10th century. The exact circumstances of this happening are certainly related to a Byzantine mission aimed at Christianizing the region and organizing the religious life of the converts – it is beyond doubt that such a missionary mission could only have taken place before the final decades of the 10th century. The monumental proportions of the building allow us to assume that it was intended for a substantial Christian community, both native inhabitants and recently settled Magyars, in various stages of accepting the Christian beliefs. The consecration of the church must have required the presence of a bishop but in the current stage of research it is not possible to state if he was Hierotheos himself, somebody who accompanied him in his mission and who was not mentioned in the surviving sources or Hierotheos' successor to the seat of the Church of *Tourkia*.

A stonework church with a ground plan following Byzantine patterns, of an impressive size for the age in which it was built, reflects the great importance attributed by the Empire to this region of southern Transylvania, probably seen as a promising vanguard for the missionary work of Christianising the Hungarians. The ruins of a religious building cannot be compared with a hoard or with an isolated earring: it was the upmost manifestation of the cultural and spiritual Byzantine penetration in those border regions which were still drawing the Empire's attention.

At the same time, this discovery confirms the importance of this settlement as the core of a local political entity, significant not only for its autochthonous population but also for the great powers interested at the time to consolidate their influence in the region: the Bulgarian Empire (9th-10th centuries' settlement with burial grounds), the Byzantine Empire (missionary work, aid in organising the church and in erecting the cult edifice) and the Hungarian Crown of King István (conquest of the settlement, subsequent transferral to Alba Iulia of the seat of the Roman rite Transylvanian Diocese). The political, military and religious control of the city must have implied authority over a significant territory on the Mureş Valley.

The church uncovered in the year 2011 in Alba Iulia is the oldest Byzantine style church of which we know off north of the Lower Danube. Taking into account even the actual Byzantine lands, it is one of the very few churches that can be dated in 10th century. For this reason it may be an important factor not only when studying the history of Transylvania and Hungary, but also when studying the evolution of the Byzantine architecture.

EXPLANATION OF FIGURES

Fig. 1. - Map of the Alba Iulia fortress, showing the location of the discovery, in the south-western corner of the Roman *castrum*

Fig. 2. - The location of the pillared church, in front of the St. Michael Roman-Catholic cathedral

Fig. 3. - Plan of the ruins, including some of the graves that overlap the foundations

Fig. 4. - 1. Alba Iulia, hypothetic restitution the pillared church's ground plan. 2. Bodrum Camii (according to Krautheimer, fig. 309). 3. Fenari Isa Camii. (according to Krautheimer, fig. 312)

Fig. 5. - 1. Alba Iulia. 2. Pliska, one of the palace churches. 3. Bjäl Brjag 1. 4. Preslav, Avradaka 1. 5. Preslav, Avradaka 2. 6. Preslav, church numer four in Selište (according to K. Mijatev, fig. 109 (2), 111 (3), 110 (4), 111 (5), 129 (6))

Fig. 6. - 1. Alba Iulia. 2. Preslav, the round church (according to Mijatev, fig. 91). 3. Modrá (according to Cibulka, fig. 17)

Fig. 7. - General view of the site with the ruined apse (partially disturbed by the 17th century well) shortly after being unexpectedly uncovered, April 2011

- Fig. 8.** - General view of the site at the end of the archaeological investigation, September 2011
- Fig. 9.** - The ruins of the church, general view at the end of the investigation
- Fig. 10.** - The apse and the northern wall as seen from the north-west
- Fig. 11.** - The northern wall of the church and the start of the apse – in the lower side of the photo, on the left is the church foundation, in the middle the ruins of a reused Roman wall
- Fig. 12-13.** - Details of the apse's stonework, with the plinth fragment above the foundations
- Fig. 14.** - The ruins of the nave's northern wall, the foundation and the mortar layer upon which the elevation was set on
- Fig. 15-16.** - Graves cut into the foundation of the south-western corner of the church
- Fig. 17-18.** - The south-western corner of the church and part of the southern side; notice a brick cist grave cut into the elevation
- Fig. 19-20.** - Groups of graves uncovered above the apse's ruins, on the north side
- Fig. 21.** - The central part of the church, general view
- Fig. 22.** - The central part of the church, general view with the ruins of the northern pillars (damaged by a modern trench) in forefront
- Fig. 23.** - The central part of the church, general view with the ruins of the southern pillars (also damaged by a modern trench) in forefront
- Fig. 24.** - Detail with the foundation of the south-western pillar during the investigation
- Fig. 25-26.** - Details of the flooring of the church, consisting of a mortar layer which originally held stone slabs or bricks
- Fig. 27-28.** - Fragments of fashioned stone blocks recovered during the investigation
- Fig. 29-30.** - At the end of the investigation the ruins are protected by covering them with fabric before backfilling the excavation with sand

Abrevieri bibliografice

- Alba Iulia 2000 - *Alba Iulia 2000*, volum colectiv, Alba Iulia, 1975
- Anghel 1968 - Gheorghe Anghel, „Noi descoperiri în legătură cu așezarea feudală timpurie de la Alba Iulia”, în *Apulum*, VII/1, 1968, p. 469-483
- Anghel 1975 - Gheorghe Anghel, „Cetățile medievale de la Alba Iulia”, în *Apulum*, XIII, 1975, p. 245-273
- Anghel 1986 - Gheorghe Anghel, *Fortificații medievale de piatră din secolele XIII-XVI*, Cluj-Napoca, 1986
- Anghel 1994 - Gheorghe Anghel, „Despre evoluția orașului antic, medieval și modern Alba Iulia”, în *Apulum*, XXXI, 1994, p. 283-302
- Anghel, Ciugudean 1987 - Gheorghe Anghel, Horia Ciugudean, „Cimitirul feudal timpuriu de la Blandiana (jud. Alba)”, în *Apulum*, XXIV, 1987, p. 179-196
- Báán 1999 - Báán István, „The Metropolitanate of Tourkia. The organization of the Byzantine Church in Hungary in the Middle Ages”, în G. Prinzing, M. Salamon (Hrsg.), *Byzanz und Ostmitteleuropa 950-1453. Beiträge zu einer table-ronde des XIX International Congress of Byzantine Studies, Copenhagen 1996*, Wiesbaden, 1999, p. 45-55
- Blăjan 2007 - Mihai Blăjan, „Descoperiri paleocreștine în bazinul mijlociu al Mureșului (secolele II-X)”, în Avram Cristea, Jan Nicolae (ed.), *Creștinismul popular între teologie și etnologie*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2007, p. 241-249 (reluat în vol. Ioan Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite (editori), *Sfântul Ierotei, episcop la Alba Iulia (sec. X)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, p. 272-278)
- Bóna 1990 - Bóna István, „Siebenbürgen im mittelalterlichen Königreich Ungarn. Zeit des ungarisch-slawischen Zusammenlebens (895-1172)”, în Béla Köpeczi (ed.), *Kurze Geschichte Siebenbürgen*, Budapest, 1990, p. 107-172

- Bouras 2006 - Charalambos Bouras, *Byzantine & Post-Byzantine Architecture in Greece*, Melissa Publishing House, Atena, 2006
- Browning 1975 - Robert Browning, *Byzantium and Bulgaria – A comparative study across the early medieval frontier*, Berkley, 1975
- Catalog 1996 - *Anul 1000 la Alba Iulia. Catalog de expoziție*, studiu istoric de Horia Ciugudean, Alba Iulia, 1996
- Catalog 2002 - *Civilizația medievală timpurie din Transilvania: rit și ritual funerar în secolele IX-XI. Catalog de expoziție*, studiu istoric de Aurel Dragotă și Horia Ciugudean, Alba Iulia, 2002
- Catalog 2006 - *Habitat, religie etnicitate. Descoperiri arheologice din sec. IX-XI în Transilvania. Catalog de expoziție*, coordonatori Horia Ciugudean, Zeno K. Pinter, Gabriel T. Rustoiu, Alba Iulia, 2006
- Cibulka 1958 - Josef Cibulka, *Velkomoravský kostel v Modré u velehradu. a začátkz křesťanství na Moravě*, Praga, 1958
- Ciugudean 2007 - Horia Ciugudean, „Pottery offerings in the early middle age cemetery of Alba Iulia «Stația de Salvare»”, în C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, p. 243-257
- Ciugudean, Anghel 1983 - Horia Ciugudean, Gheorghe Anghel, „Necropola feudal-timpurie de la Blandiana, jud. Alba”, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, XV, 1983, p. 361-364
- Comșa 1960 - Maria Comșa, „Die bulgarische Herrschaft nördlich der Donau während des IX. und X. Jhs. im Lichte der archäologische Forschung”, în *Dacia*, IV, 1960, p. 402-401
- Comșa 1963 - Maria Comșa, „La civilisation balkano-danubienne (IX-XI siècles) sur le territoire de la R. P. Roumanie”, în *Dacia*, VII, 1963, p. 412-438
- Ćurčić 2010 - Slobodan Ćurčić, *Architecture in the Balkans. From Diocletian to Süleyman the Magnificent*, Yale University Press, New Haven and London, 2010
- Curinschi Vorona 1981 - Gheorghe Curinschi Vorona, *Istoria arhitecturii în România*, Editura Tehnică, București, 1981
- Curta 2002 - Florin Curta, „Transilvania în jurul anului 1000”, în *Ephemeris Napocensis*, XII, 2002, p. 267-288
- Curta 2005 - Florin Curta, „Before Cyril und Methodius: Christianity and Barbarians beyond the sixth- and seventh-century Danube frontier”, în Florin Curta (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, Ann Arbor, The University of Michigan Press, 2005
- Dănilă 2010 - Nicolae Dănilă, „Episcopul bizantin Hierotheus la Alba Iulia?”, în Ioan Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite (ed.), *Sfântul Ierotei, episcop la Alba Iulia (sec. X)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, p. 186-209 (preluat după revista *Discobolul* nr. 2 și 3/1998, p. 134-150 și 142-148)
- Dimitrokallis 2002-2003 - Georges Dimitrokallis, „La genèse de l'église en croix grecque inscrite”, în *Byzantina* (Thessalonic), tom 23, 2002-2003, p. 219-232
- Dragotă 2006 - Aurel Dragotă, *Aspecte de multiculturalitate spirituală. Rit și ritual funerar în Transilvania și în Europa Centrală și de Sud-Est (sec. IX-XI p. Ch.)*, Editura Altip, Alba Iulia, 2006
- Dragotă, Rustoiu 2007 - Aurel Dragotă, Gabriel Tiberiu Rustoiu, „Offerings of ceramic vessels from the early medieval cemetery at Alba Iulia – Brândușei street”, în C. Cosma (ed.), *Funerary offerings and votive depositions in Europe's 1st millennium AD. Cultural artefacts and local identities*, Cluj-Napoca, 2007, p. 229-240
- Dragotă, Rustoiu, Drâmbărean, Deleanu, Oța 2009 - Aurel Dragotă, Gabriel Rustoiu, Matei Drâmbărean, Valentin Deleanu, Silviu Oța, *Necropola medievală timpurie de la Alba Iulia – str. Brândușei. Cercetările arheologice din anii 1997-2008*, Editura Altip, Alba Iulia, 2009

- Dumitrașcu 1994 - Sever Dumitrașcu, *Biharea I. Săpături arheologice (1973-1980)*, Oradea, 1994
- Entz 1958a - Entz Géza, *A gyulafehérvári székesegyház*, Budapest, 1958
- Entz 1958b - Entz Géza, „La cathédrale de Gyulafehérvár (Alba Iulia)”, în *Acta Historiae Artium*, V/1-2, 1958, p. 1-40
- Fiedler 1992 - Uwe Fiedler, *Studien zu Gräberfeldern des 6. bis 9. Jahrhunderts an der unteren Donau*, I-II. Bonn, 1992
- Font 2005 - Márta Font, „Missions, conversions and power legitimization in east central Europe at the turn of the first Millenium”, în Curta Florin (ed.), *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, The University of Michigan Press, p. 283-295
- Gervers Molnár 1972 - Vera Gervers Molnár, *A középkori magyarország rotundái*, Budapest, 1972
- Györfly 1985 - Györfly György, „Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge”, în *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31, 1985, 3-4, 264-265
- Heitel 1972 - Radu Robert Heitel, „Archäologische Beiträge zu den romanischen Baudenkmalern aus Südsiebenbürgen”, în *Révue Roumaine d'Histoire de l'Art*, IX, 2, 1972, p. 139-160
- Heitel 1975a - Radu Robert Heitel, „Beiträge zu den romanischen Baudenkmalern aus Südsiebenbürgen. II (in Zusammenhang mit der zeitlichen Bestimmung der ältesten „Rotunda Ecclesia” Rumäniens und der Kathedrale I in Alba Iulia)”, în *Révue Roumaine d'Histoire de l'Art*, XII, 1, 1975, p. 3-10
- Heitel 1975b - Radu Robert Heitel, „Contribuții la problema genezei raporturilor feudale în Transilvania în lumina cercetărilor arheologice de la Alba Iulia”, în *Muzeul Național București, Sesiunea științifică de comunicări 17-18 decembrie 1973*, p. 343-351
- Heitel 1983a - Radu Robert Heitel, „Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de-a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice”, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 34/2, 1983, p. 93-115
- Heitel 1983b - Radu Robert Heitel, „Săpăturile arheologice din așezarea de la Alba Iulia”, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, XV, 1983, p. 446-448
- Heitel 1985 - Radu Robert Heitel, „Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977). I”, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 36/3, 1985, p. 215-231
- Heitel 1986 - Radu Robert Heitel, „Principalele rezultate ale cercetărilor arheologice din zona sud-vestică a cetății de la Alba Iulia (1968-1977). II. Piese de metal”, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche și Arheologie*, 37/3, 1986, p. 233-248
- Heitel 1994-1995 - Radu Robert Heitel, „Die Archäologie der ersten und zweiten Phase des Eindrigens der Ungarn in das innerkarpatische Transilvanien”, în *Dacia*, XXXVIII-XXXIX, 1994-1995, p. 389-439
- Heitel, Dan 1986 - Radu Heitel, Dorin Ovidiu Dan, „Cercetările arheologice efectuate la Alba Iulia punctul «Monetăria»”, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, 1986, p. 187-189
- Heitelné Móré 2000 - Heitelné Moré Zsuzsa, „Egyházi építészet a Maros-völgy alsó szakaszán a 11-13. században I.”, în Kollár Tibor (ed.), *A középkori Dél-Alföld és Szer*, Szeged, 2000, p. 593-637
- Hendre Biro 2013 - Doina Hendre Biro (ed.), *Bathyanéum. Descoperirile arheologice din catedrala romano-catolică din Alba Iulia (1907-1914) publicate în 1918 de Pósta Béla. Valorificarea unui inventar uitat*, București, 2013
- Horedt 1954 - Kurt Horedt, „Voievodatul de la Bălgrad-Alba Iulia”, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, V/1-2, 1954, p. 487-512
- Horedt 1958 - Kurt Horedt, *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XIII*, București, 1958
- Horedt 1966 - Kurt Horedt, „Die Ansiedlung von Blandiana, Rayon Orăștie, am Ausgang des ersten Jahrtausends u. Z.”, în *Dacia*, N. S., X, 1966, p. 261-290
- Horedt 1986 - Kurt Horedt, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Dr. Rudolf Habelt, Bonn, 1986
- Iambor 2005 - Petru Iambor, *Așezări fortificate din Transilvania (sec. IX-XIII)*, Editura Argonaut, Cluj-Napoca, 2005

- Iambor, Matei, Bejan 1982 - Petru Iambor, Ștefan Matei, Adrian Bejan, „Cercetări arheologice în așezarea feudal-timpurie de la Cenad (1974, 1975)”, în *Ziridava*, XIV, 1982, p. 89-114
- Kovács 1992 - Kovács András, „Die mittelalterliche Topographie der Burg von Alba Iulia (Weissenburg). Bischöfliche Burgen und Residenzen im Mittelalter”, în 3. *Castrum Bene – Konferenz, 10-13. Juni 1992*, Pécs, p. 120-122
- Kovács 1996 - Kovács András, *Gyulafehérvár, az erdélyi püspökök középkori székhelye. Márton Áron emlékkönyv születésének 100. évfordulóján*, Cluj-Napoca, 1996
- Krautheimer 1986 - Richard Krautheimer, *Early Christian and Byzantine architecture*, ed. IV, Yale University Press, New Haven and London, 1986
- Kristó 2004 - Kristó Gyula, *Ardealul timpuriu. (895-1324)*, Biblioteca de Istorie Medievală din Szeged, 20, Szeged, 2004
- Lauwers 2005 - Michel Lauwers, *Naissance du cimetière. Lieux sacrés et terre des morts dans l'Occident médiéval*, Paris, 2005
- Madgearu 1994 - Alexandru Madgearu, „Misiunea episcopului Hierotheos. Contribuții la istoria Transilvaniei și Ungariei în secolul al X-lea”, în *Revista Istorică*, S. N., tom V, 1-2, 1994, 147-154
- Madgearu 2001 - Alexandru Madgearu, *Români în opera Notarului Anonim*, Cluj-Napoca, 2001
- Madgearu 2002-2003 - Alexandru Madgearu, „Transylvania and the Bulgarian Expansion in the 9th and 10th centuries”, în *Acta Musei Napocensis*, 39-40/II, 2002-2003, p. 41-62
- Madgearu 2003 - Alexandru Madgearu, „Salt Trade and Warfare in Early Medieval Transylvania”, în *Ephemeris Napocensis*, 11, 2001 (2003), p. 271-283
- Madgearu 2005a - Alexandru Madgearu, „Salt Trade and Warfare: The Rise of the Romanian-Slavic Military Organization in Early Medieval Transylvania”, în Florin Curta (ed.), *East Central & Eastern Europe in the Early Middle Ages*, University of Michigan Press, 2005, p. 103-120
- Madgearu 2005b - Alexandru Madgearu, *The Romanians in the Anonymous Gesta Hungarorum. Truth and fiction*, Cluj-Napoca, 2005
- Madgearu 2008 - Alexandru Madgearu, „The mission of Hierotheos: locations and significance”, în *Byzantinoslavica*, 6, 2008, 1-2, p. 119-138
- Madgearu 2010 - Alexandru Madgearu, „Misiunea episcopului Hierotheos în contextul diplomației bizantine”, în Ioan-Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite (editori), *Sfântul Ierotei, episcop la Alba Iulia (sec. X)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, p. 69-94
- Mango 1981 - Cyril Mango (ed.), *Architecture Byzantine*, Paris, 1981
- Mango 2002 - Cyril Mango, *The Oxford History of Byzantium*, Oxford, 2002
- Marcu Istrate 2009a - Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică Sfântul Mihail și palatul episcopal din Alba Iulia. Cercetări arheologice 2000-2002*, Editura Altip, Alba Iulia, 2009
- Marcu Istrate 2009b - Daniela Marcu Istrate, *Catedrala romano-catolică și palatul episcopal din Alba Iulia. Arheologie și istorie*. Catalog de expoziție, Editura Altip, Alba Iulia, 2009
- Marcu Istrate 2010 - Daniela Marcu Istrate, *Erdély ezeréves püspöksége. A gyulafehérvári Szent Mihály Székesegyház és Érseki Palota. Régészeti kutatása 2000-2008*, Budapest, 2010
- Marcu Istrate 2012 - Daniela Marcu Istrate, „Régészeti adalékok a Szent Mihályról nevezett, gyulafehérvári római katolikus székesegyház történetéhez”, în Knecht Tomás (ed.), *A gyulafehérvári Szent Mihály-székesegyház és érseki palota*, Kolozsvár, 2012, p. 77-82
- Marcu Istrate, Istrate 2005 - Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, „Morminte cu nișă cefalică descoperite la Alba Iulia (sec. XII-XIII). Contribuții privind istoria oaspeților

- occidentali în Transilvania”, în *Relații interetnice în Transilvania (sec. VI-XIII)*, coord. Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, M. E. Țiplic, București, 2005, p. 229-245
- Mijatev 1974 - Krăstju Mijatev, *Die mittelalterliche Baukunst in Bulgarien*, Sofia, 1974
- Mitrea 1967 - Bucur Mitrea, „Unele probleme în legătură cu necropola prefeudală de la Izvorul (r. Giurgiu)”, în *Studii și Cercetări de Istorie Veche*, 18/3, 1967, p. 443-462
- Mitrea 1988 - Bucur Mitrea, „La nécropole birituelle de Sultana”, în *Dacia*, N. S. XXXII/1-2, 1988
- Moga 1998 - Vasile Moga, *De la Apulum la Alba Iulia. Castrul Roman de la Apulum*, Cluj-Napoca, 1998
- Moga 1999 - Vasile Moga, *Apulum – porta principalis dextra a castrului Legiunii XIII Gemina*, Alba Iulia, 1999
- Moga, Ciugudean 1995 - Vasile Moga, Horia Ciugudean, *Repertoriul arheologic al județului Alba*, Alba Iulia, 1995
- Möller 1929 - Möller István, *Erdély nevezetesebb műemlékei*, Budapest, 1929
- Molnár 2014 - Molnár István, „Rövid beszámoló a kaposszentjakabi apátság területében végzett újabb régészeti kutatásról”, în *Archaeologia – Altum castrum online*, Mátyás király Múzeum, Visegrád, <http://archeologia.hu/content/archeologia/259/kaposszentjakab-molnar.pdf>, 2014
- Moravcsik 1970 - Moravcsik Gyula, *Byzantium and the Magyars*, Budapest, 1970
- Móré Heitel 2005 - Suzana Móré Heitel, „Despre biserica lui Ahtum de la Morisena (Cenad)”, în *Studii și Materiale de Istorie Medie*, XXIII, 2005, p. 9-23
- Móré Heitel 2006 - Suzana Móré Heitel, *Abazia de la Pâncota și vestigiile ei*, Editura Mega, Cluj-Napoca, 2006
- Nagy 1973 - Nagy Emese, Előzetes jelentés a kaposszentjakabi apátság feltárásáról, în *Mitteilungen der Museen des Komitates Somogy*, I, Kaposvár, 1973, p. 335-339
- Nestor, Zaharia 1959 - Ion Nestor, Eugenia Zaharia, „Săpăturile de la Dridu”, în *Materiale și Cercetări Arheologice*, VI, 1959, p. 594-603
- Nicolae 2010 - Jan Nicolae, „De dignitate memoriae. Sfântul episcop misionar Hierotheos și noimele istorice ale canonizării sale”, în Ioan Aurel Pop, Jan Nicolae, Ovidiu Panaite (ed.), *Sfântul Ierotei, episcop la Alba Iulia (sec. X)*, Editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2010, p. 95-157
- Oikonomidès 1971 - N. Oikonomidès, „À propos des relations ecclésiastiques entre Byzance et la Hongrie au X^e siècle: le métropolitain de Turquie”, în *Révue des Études Sud-Est Européennes*, 9, 1971, p. 527-533
- Panaitescu (Grecu) 1950 - P. P. Panaitescu (A. Grecu), „Bulgaria în nodul Dunării în veacurile IX și X”, în *Studii și Cercetări de Istorie Medie*, I, 1, 1950, p. 223-236
- Papp 2012 - Papp Szilárd (ed.), *A gyulafehérvári székesegyház főszentélye*, Budapest, 2012
- Popa 1988 - Radu Popa, *La începuturile evului mediu românesc. Țara Hațegului*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1988
- Pósta 1917 - Pósta Béla, „A gyulafehérvári székesegyház sírleletei”, în *Dolgozatok*, VIII, 1917, p. 1-155
- Pósta 1918 - Pósta Béla, *A gyulafehérvári székesegyház sírleletei (Les trouvailles de la cathédrale de Gyulafehérvár)*. Stief Jenő és társa könyvnyomdai műintézete, Kolozsvár, 1918
- Rusu 1978 - Mircea Rusu, „Cetățile transilvănene din sec. IX-XI și importanța lor istorică”, în *Ziridava*, X, 1978, p. 159-175
- Rusu 1979 - Mircea Rusu, „Castrul roman Apulum și cetatea feudală de la Alba Iulia”, în *Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie (Cluj-Napoca)*, XXII, 1979, p. 47-70
- Rusu 1982 - Mircea Rusu, „Les Formations politiques roumaines et leur lutte pour l'autonomie”, în *Révue Roumaine d'Histoire*, XXI, 3-4, 1982, p. 351-385
- Rusu 1984 - Mircea Rusu, „Considerații cu privire la situația social – economică și politică a primelor formațiuni statale românești”, în *Acta Musei Napocensis*, XXI, 1984, p. 181-195

- Rusu, Mizgan 2008 - Adrian Andrei Rusu, Vasile Mizgan, „Biserica Sfântului Nicolae și curtea nobiliară a Arceștilor de la Densuș, jud. Hunedoara”, în *Arheologia Medievală*, VII, 2008, p. 121-224
- Spinei 1990 - Victor Spinei, „Migrația ungarilor în spațiul carpato-dunărean și contactele lor cu românii în sec. IX-X”, în *Arheologia Moldovei*, XIII, 1990, p. 103-147
- Sălăgean 2006 - Tudor Sălăgean, *Țara lui Gelou. Contribuții la istoria Transilvaniei de nord în secolele IX-XI*, Cluj-Napoca, 2006
- Sarkadi 2010 - Sarkadi Márton, „*s folytatva magát a régi művet*” *Tanulmányok a gyulafehérvári székesegyház és püspöki palota történetéről*, Teleki László Alapítvány, Budapest, 2010
- Theodorescu 1974 - Răzvan Theodorescu, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale Românești (Secolele X-XIV)*, Biblioteca Istorică, XLI, Editura Academiei Republicii Socialiste România, București, 1974
- Toropu, Stoica 1972 - Octavian Toropu, Onoriu Stoica, „La nécropole préféodale d’Obârșia-Olt (Note préliminaire)”, în *Dacia*, N. S., XVI, 1972, p. 163-188
- Van Millingen 1974 - Alexander M. A. Van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople. Their history and architecture*, London, 1974
- Vătășianu 1959 - Virgil Vătășianu, *Istoria artei feudale în Țările Române*, vol. I, București, 1959
- Vătășianu 1987 - Virgil Vătășianu, *Studii de artă veche românească și universală*, București, 1987
- Zaharia 1967 - Eugenia Zaharia, *Săpăturile de la Dridu. Contribuții la arheologia și istoria perioadei de formare a poporului român*, București, 1967

Cuvinte-cheie: biserică bizantină, sec. IX-XI, Alba Iulia, Transilvania, primul țarat bulgar, creștinarea ungarilor, Hierotheos

Keywords: Byzantine church, 9th-11th centuries, Alba Iulia, Transylvania, First Bulgarian Empire, Christianisation of the Hungarians, Hierotheos

Biserica din secolele X-XI, de influență bizantină, de la Alba Iulia



Fig. 7. - Ruina absidei, deranjată parțial de fântâna din sec. XVII – descoperire întâmplătoare în aprilie 2011, în timpul decapărilor mecanice



Fig. 8. - Imagine de ansamblu cu cercetarea arheologică la final, septembrie 2011



Fig. 9. - Ruinele bisericii, vedere generală la finalul săpăturilor



Fig. 10. - Absida și umărul de nord, vedere de ansamblu dinspre nord-vest



Fig. 11. - Umărul nordic al bisericii cu nașterea absidei. În partea de jos, în stânga fundația bisericii, în mijloc ruina unui zid roman refolosit



Fig. 12. - Detaliu din zidăria absidei, cu fragmentul de soclu scos in afara fundației



Fig. 13. - Detaliu din zidăria absidei, cu fragmentul de soclu scos in afara fundației



Fig. 14. - Ruina zidului nordic al navei, fundația și șapa de mortar pe care a fost așezată elevația



Fig. 15. - Cercetarea colțului de sud-vest al bisericii, morminte săpate în fundațiile acestuia



Fig. 16. - Cercetarea colțului de sud-vest al bisericii, morminte săpate în fundațiile acestuia



Fig. 17. - Colțul de sud-vest al bisericii și segment din latura sudică. Se observă un mormânt cu cistă din cărămidă săpat în fundație



Fig. 18. - Colțul de sud-vest al bisericii și segment din latura sudică. Se observă un mormânt cu cistă din cărămidă săpat în fundație



Fig. 19. - Morminte cercetate peste ruina absidei, partea nordică



Fig. 20. - Morminte cercetate peste ruina absidei, partea nordică



Fig. 21. - Imagine de ansamblu cu partea centrală a bisericii



Fig. 22. - Partea centrală a bisericii, vedere de ansamblu cu ruinele stâlpilor nordici (avariate de un șanț modern) în primul plan



Fig. 23. - Partea centrală a bisericii, vedere de ansamblu cu ruinele stâlpilor sudici (avariate de un șanț modern) în primul plan



Fig. 24. - Detaliu cu fundația stâlpului de sud-vest în timpul cercetărilor



Fig. 25. - Detalii cu nivelul de călcare al bisericii alcătuit dintr-o șapă de mortar în care erau fixate lespezi de piatră și/sau cărămizi



Fig. 26. - Detalii cu nivelul de călcare al bisericii alcătuit dintr-o șapă de mortar în care erau fixate lespezi de piatră și/sau cărămizi



Fig. 27. - Fragmente de pietre profilate recuperate în timpul cercetărilor



Fig. 28. - Fragmente de pietre profilate recuperate în timpul cercetărilor



Fig. 29. - Fragmente de pietre profilate recuperate în timpul cercetărilor



Fig. 30. - Protejarea ruinelor la finalul cercetării, cu material textil, înainte de umplerea gropilor cu nisip



Fig. 31. - Protejarea ruinelor la finalul cercetării, cu material textil, înainte de umplerea gropilor cu nisip